

काव्यदीपिका ।

[विष्णुविद्यानयच्छात्राणां पाठोपयोगी सुगमः

सूद्रकायः प्रलङ्कारसन्दर्भः]

कान्तिचन्द्रविद्यारत्नभट्टाचार्य्येण सङ्कलिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तदात्मनाम्ना

पण्डित-श्रीमदाम्बोधविद्याभूषण पण्डित-श्रीमद्विद्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्तित-परिवर्द्धितया टीकया

यथा

द्वैलङ्कीयभाषया लिखितेन सङ्कतसाहित्यशास्त्रस्य

सङ्क्षिप्तेनतिष्ठमेव षष्ठमशिखाऽऽलोकेन च सह

संस्कृत्य ताभ्यामेव प्रकाशिता ।

बह्वर्णसङ्कलनम् ।

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्ये

मुद्रिता ।

६ ६८३२ ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्री-प्रायसोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्री-नित्यसोध-विद्यारत्न ।

प्रतिष्ठान—{ २ न०, रमानाथ मशुमदार ह्रीट्, बाम्हाट्-
ह्रीट्-पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मशुमदार ह्रीट्, कलिकाता ।

SANSKRIT POETRY.

"Poetry," says *Hazlitt*, "is the language of the imagination and the passions. It relates to whatever gives immediate pleasure or pain to the human mind." Its existence may therefore be coeval with the primary institution of society, and even with the first creation of man. His earliest efforts would indeed, consist of unconnected and separate pieces without any systematic arrangement. First of all, the marvellous and gigantic power of the elements, and the splendid appearance of the heavenly bodies—the visible symbols of the invisible and infinite, would strike his mind. The exploits and prowess of the *favoured few*, shining pre-eminently over their fellow-brethren, and dazzling their eyes by a charming brilliancy, would not fail to produce their effect. Hence would naturally spring two sorts of poetry, the first consisting of hymns addressed to and singing the glory and power of the visible deities, and through them extolling the mysterious potency of the Omnipotent, and the second comprehending short ballads and songs, celebrating the exploits and adventures of some favourite hero. It would be long before systematic and continued pieces would be originated. System is the work of time, the production of mature judgment and consummate genius.

The Greeks had no hymns and ballads before the immortal father of their poetry, touched his harp. His mighty and grasping genius could hardly remain content with a few poor scraps and scattered patches, which had satisfied his predecessors. He at once laid

fewer. The simplicity of the style, the sweet and natural pathos pervading throughout and the profuse (if I may so use the term) in the structure, are quite keeping with its early date. *

The *Maha-bharata* of *Veda Vyasa* contains passages full of pathos and grandeur. The descriptions in *Sabha-Parva* and the pathetic delineations in the *Parva* are genuine touches of poetry. But still the style is, in general, characterized by simplicity; we meet with occasional prolixity in the structure, but here invariably the smooth and flowing of the *Ramayana*, nor always its simple, natural style. The work of *Valmiki* is like a gem, which shines in simple and noble language, and then, a sprinkling of later refinements, and some of the proofs of an advanced style.

The *Ramayana* is the hands of *Kalidasa* and *Bharata* attained to its highest rank of poetry, and without the aid of later writers, but as *Bharata* is a dramatic poet, and I speak of Sanskrit drama separately, I will not speak of his poetry, till I come to treat of it.

Kalidasa is known to the world both as a dramatic poet. His style, is pure, and simple. It has not in the least, the luxury of

poems, and though characterized by brevity, perspicuity runs through every vein of his poetry. His descriptions are always true to nature, his delineation of characters faithful to the minutest point, his similes are everywhere appropriate, natural and beautiful. Nature yielded to him as a gentle bride, and ever remained faithful. The description of the ocean, of the forest scenery and the hermitage of the sages therein, in the 13th Canto of the *Raghuvansham*, when *Rama* returned home from Lanka,—the parting scene of *Lakshmana* in the 14th, leaving *Sita*, the queen of *Rama*, alone and helpless in the wilderness, a prey to the howling beasts, and crying aloud like a frightened *Kurari*,—the sudden and wonderful appearance, at midnight, of the goddess of *Ayodhya*, before *Kusa* sleeping in his apartment with doors all barred and closed, and her description of deserted *Ayodhya*, graphically contrasted with her former glory and beauty,—the most faithful delineation of the acts of the maidens of *Badaria*, eager to feast their eyes with the sight of *Aja* in the 7th Canto of *Raghuvansham* and of those of *Oshadhiprastha*, when *Siva* advanced through that capital in marriage procession, in the 7th Canto of *Kumara*; the discourse of *Siva* in the disguise of an ascetic, and *Parvati* submitting herself to hard austerities to gain his favour,—and the vivid descriptions in the *Meghaduta*, are among the master-pieces in the language.

Another rare quality characterizes his poetry. He could delineate, within the shortest compass imaginable, subjects which had occupied volumes in the hands of others, and yet would not leave out a single prominent fact in his descriptions. His epithets are always appropriate and full of meaning, and he seldom uses particles merely to fill up the verse.

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the quaint reproaches of *Shishupala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri-Harsha*, who, in his *Naishadha-Charitam*, carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes. His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry unhurt. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator, and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri-Harsha*. But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pundariyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great masters, is a work of little merit, contains less poetry, and is noted only for its verbal ingenuity, all its *lokas* bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous bombastic trash •

The 'Sugared'-pastoral songs of our 'Honey-tongued' *Jayadeva* are exceptions, and they are the only pieces

* These had its original in *lokas* like *Kumar I, 35*. Continual improvements upon respective masters led to these miserable conceits.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi*'s writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity, and the false taste is carried farther by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but they knew not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract the attention of the readers. Some of them carry their refinements too far, and to an extravagance quite beyond the region of true poetry.

The *Bhakti-kavyam* is a work of great merit, as an epic poem, and possesses great grammatical interest besides. The description of Autumn, opening the second book of his work, is an excellent piece of poetry, and clearly proves that the author possessed great natural powers, and a high poetical genius, but unfortunately his object was to teach grammar through poetry and he was therefore often forced to sacrifice the latter to the strict and rigid rules of the former.

The *Sarvagala Satham* of *Megha* is an imitation of *Kiratarjuniyam* of *Bharavi*. The descriptions are often too long and tedious. That of Krishna's passage from *Indraprastha* to *Indraprastha* takes up the space of ten books. But the imitation surpasses the original in every way, for it is a poetry, learning and skill in the

Krishna and Balarama in the 2nd Book, and the graceful approaches of Shashuraka in the 13th, show great literary skill in the author and are excellent in their own way.

But it was Sri Harsha, who, in his *Aranyakacharitam* carried refinements to their utmost extravagance so as to make them themselves. His power was too sharp to keep the tender graces of Poetry sweet. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of Damayanti by the great creator and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of Sri Harsha. But his descriptions, episodes and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most perfect learning.

The *Raghava-Pandavnam* of Keshava, a further refinement upon the false taste of the great master, is a work of little merit, contains less poetry, and is valued only for its verbal ingenuity, all its ideas being a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous balderdash.

The 'Sugared' pastoral songs of our 'Honey-sweetened' Jayaditya are exceptions and they are the literary jewels.

* These had its original in stanzas like *Harshachandrika*, *Chandrika* improvements upon respective masters led to these miserable results.

of the kind in Sanskrit poetry. They flow in soft and liquid strain. They are, indeed, as the poet boasts, sweeter than nectar, softer than the softest feminine graces, and more musical than the harmonious tune of the *Vina*.

I purposely omitted to mention the name of the *Nalodaya* ascribed to *Kalidasa*. I need hardly remark, that as a poetical work, it is of little merit, contains mere verbal ingenuity, and is not at all worthy of the name of the greatest of Sanskrit bard. It is perhaps the work of a *Kalidasa*, who lived long after his celebrated namesake.

Sanskrit poetry is very poor in prose productions. I shall barely mention the names of the only three which can be classed with poetry. These are the *Dasho-Kumara-Charitam* of *Sri Dandin*, the *Katavari* of *Vana Bhatta* and the *Vasavadatta* of *Judanthu*.

The dramatic literature of a country is important and interesting not only from a literary and philological point of view, but also as it throws light on the manners and customs of the people, on the state of religion and philosophy of the time, and in short, on the general history of the nation. "The objects," says Prof. Wilson, "for which an ancient dialect may be studied are its philology and its literature, or the arts and sciences, the notion and manners, the history and belief of the people by whom it was spoken. Particular branches of composition may be perfectly adapted for the due understanding of each of these objects, but there is no one species which will be found to embrace as many purposes as the dramatic. The drama varies from simple to elaborate, from the commonest and ordinary life to the highest refinements

every known product of art, as well as every observable phenomenon of nature. The manners and feeling of the people are delineated living and breathing before us, and history and religion furnish the most important and interesting topics to the bard. Wherever, therefore, there exists a dramatic literature, it must be pre-eminently entitled to the attention of the philosopher as well as the philologist, of the man of general literary taste as well as the professional scholar."

The drama of the Hindus is essentially their own, it is original—borrowed from no other nation ancient or modern. It belongs to that class of dramatic literature which modern European scholars have termed *Romantic*, in opposition to what has been styled *Classical*. *Schlegel* remarks,—“The only specimen of their plays hitherto known to us, is the delightful *Shakuntala*, which, notwithstanding the foreign colouring of its native climate, bears in its general structure such a striking resemblance to our own romantic drama, that we might be inclined to suspect, we owe this resemblance to the predilection for *Shakespeare*, entertained by the English translator Sir W. Jones, if his fidelity were not attested by other learned orientalist.”

The number of Sanskrit dramas, now extant, is indeed very small, when compared with the theatre of other nations. But this is probably owing to the infrequency of their representations, and to the general neglect of this department of literature by the learned. “They seem to have been acted only on solemn and public occasions.” * Numbers doubtless are lost, and only those of peculiar merit have come down to us; and “that the Hindu theatre is only partially represented by the surviving specimens, is proved by the fact, that one of the earliest of their plays, the *Vikram-*

* Wilson's Hindu Theatre.

former divisions. They are of the same nature with the Moralities of the old English stage—only more developed.

I have mentioned before, the numerical paucity of the Hindu dramas. To each of the two greatest masters of the art, *Kalidasa* and *Bhavabhuti*, are ascribed only three pieces. We have, indeed, no *Antiphanes* whose fertile genius could produce three hundred and sixty-five comedies, nor a giant *Lope de Vega*, the incredible number of whose dramatic compositions astounds humanity, and the lightning flash of whose genius could extend to a thousand lines, while walking in his garden. I am quite in the dark about the merit of these wonderful productions, but of this I am sure, that Sanskrit drama loses little by the smallness of the number of works. Its quality fully compensates its quantity. Moreover, the unique combination in *Kalidasa* of the epic genius with the dramatic—each unsurpassed if not unequalled by any other poet of any other nation, has no parallel, as far as I am aware, in the development of the poetry of any other language.

Many of the earliest Sanskrit dramas are certainly lost. The oldest specimen extant of the Hindu theatre is the *Mrichhakatika* attributed to the royal poet *Shudraka* whom tradition places in the first century before Christ. That the work is of considerable antiquity, is proved by internal evidence, and by the structure of the style which is characterized by the simplicity of an early age, and has not the elaborate polish of later times.

Next we come to *Kalidasa*, the prince of Sanskrit bards, to whose immortal genius are ascribed three dramatic pieces 1st.—The *Abhijnana-Shakuntalam* the greatest, sweetest and finest drama in the language. 2nd.—

charm, reminding us of the fury scenes of *Shakespeare* in his *Midsummer Night's Dream*. 3rd —The *Malavikagnimitra*. That the first two are the genuine productions of the same hand, there is no reason to doubt. "The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demigod and a nymph of more than human mould are the hero and heroine of either; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style." * The *Malavikagnimitra* is a work of inferior merit. There is doubt whether it is the production of the favoured child of *Saraswati*. "The internal evidence," says Prof. Wilson, "is adverse to the drama's being the work of the author of *Shakuntala* and *Vikramorvasa*. There is neither the same melody in the verse, nor fancy in the thoughts."

Bharabhusi is second only to *Kalidasa* in this department of poetry. To him also are attributed three dramas,—the *Uttara-Rama-Charitam*, the *Malaviya-Madhava*, and the *Maharaja-charita*. The peculiar merit of his poetry is the sublimity of descriptions and minute analysis of the affections—qualities rarely met with in the productions of other Sanskrit bards. His style is classical, and though elaborate, is not deformed by extravagant refinements. His descriptions of mountain scenery are highly picturesque and truly grand. His glowing delineation of the sites of the *Dandaka* *aranya*,—here shining in tender green,—there looking dismal with their vast and dreary extent,—and resounding in places with the rushing of the waterfalls, and his descriptions of the transparent rills moving gently along, with their banks shaded with groves of canes are indeed sublime and romantic. The pathetic strain,

* Wilson's *Hindu Theatre*.

dent and every thought in it, is borrowed from his predecessors. The *Dhurla-nartaka*, the *Hasyarnava* and the *Kauluka-sarvasva* are comic pieces or farces, being satirical attacks, the first upon the *Shaiva* ascetics, the second upon the licentious Brahmans assuming the character of religious mendicants, and the third upon princes who addict themselves to sensuality and fail to patronize learning.

Even the present century is not altogether barren of Dramatic compositions. But the productions cause only incredible labour in their birth, and are either born lifeless, or suffer a miserable life to the great uneasiness of their parents.

I shall conclude with a few remarks on the *Hanumana nataka* or the *Maha* or great *Nataka* as it is emphatically called. It is evidently the work of several hands, the different fragments put together, arranged and formed into an entire whole (most probably) by *Damodara Mishra*, at the command of *Bhoja*. The poem contains passages of genuine poetry, but it has no consistence with the principles of drama. There is no mention of entrance or exit, and the poet himself is the speaker in several places.

— — —

मूचीपत्रम् ।

प्रथमगिष्ठायां—

विषयः ।	१०	२०
महामाह्वरम्	१	३
काव्यविवेकम्	२	४
काव्यविवेकम्	३	५

—

द्वितीयगिष्ठायां—

काव्यविवेकम्	४	६
काव्यविवेकम्	५	७
काव्यविवेकम्	६	८
काव्यविवेकम्	७	९
काव्यविवेकम्	८	१०
काव्यविवेकम्	९	११
काव्यविवेकम्	१०	१२
काव्यविवेकम्	११	१३
काव्यविवेकम्	१२	१४
काव्यविवेकम्	१३	१५
काव्यविवेकम्	१४	१६
काव्यविवेकम्	१५	१७
काव्यविवेकम्	१६	१८
काव्यविवेकम्	१७	१९
काव्यविवेकम्	१८	२०
काव्यविवेकम्	१९	२१
काव्यविवेकम्	२०	२२
काव्यविवेकम्	२१	२३
काव्यविवेकम्	२२	२४
काव्यविवेकम्	२३	२५
काव्यविवेकम्	२४	२६
काव्यविवेकम्	२५	२७
काव्यविवेकम्	२६	२८
काव्यविवेकम्	२७	२९
काव्यविवेकम्	२८	३०

तृतीयगिष्ठायां—

विषयः ।	३०	४०
काव्यविवेकम्	३०	४०
काव्यविवेकम्	३१	४१
काव्यविवेकम्	३२	४२
काव्यविवेकम्	३३	४३
काव्यविवेकम्	३४	४४
काव्यविवेकम्	३५	४५
काव्यविवेकम्	३६	४६
काव्यविवेकम्	३७	४७
काव्यविवेकम्	३८	४८
काव्यविवेकम्	३९	४९
काव्यविवेकम्	४०	५०
काव्यविवेकम्	४१	५१
काव्यविवेकम्	४२	५२
काव्यविवेकम्	४३	५३
काव्यविवेकम्	४४	५४
काव्यविवेकम्	४५	५५
काव्यविवेकम्	४६	५६
काव्यविवेकम्	४७	५७
काव्यविवेकम्	४८	५८
काव्यविवेकम्	४९	५९
काव्यविवेकम्	५०	६०
काव्यविवेकम्	५१	६१
काव्यविवेकम्	५२	६२
काव्यविवेकम्	५३	६३
काव्यविवेकम्	५४	६४
काव्यविवेकम्	५५	६५
काव्यविवेकम्	५६	६६
काव्यविवेकम्	५७	६७
काव्यविवेकम्	५८	६८
काव्यविवेकम्	५९	६९
काव्यविवेकम्	६०	७०

चतुर्थगिष्ठायाम्—

[illegible]

पं०	विषयः ।	पृ०	र०
	अष्टौपथ्यवक्त्रः ...	४१	१
५	विश्वामित्रवक्त्रम् ...	४१	१
८	प्रवेशवक्त्रम् ...	४२	१
१३	अष्टावक्त्रवक्त्रम् ...	४२	१
२	अष्टावक्त्रवक्त्रम् ...	४२	१
१४	तद्विद्याः ...	४२	१
८	मुखवक्त्रम् (टिप्पण्यम्)	४२	१
१५	इतिमुखवक्त्रम् ...	४२	८
१६	अष्टवक्त्रम् ...	४२	१२
७	नाट्योक्तः ...	४३	२
१०	विश्वामित्रवक्त्रम् (टिप्पण्यम्)	४३	७
५	विश्वामित्रवक्त्रम् ...	४३	१२
८	अष्टवक्त्रम् ...	४३	१२
९	तद्विद्याः ...	४३	१२
१२	अष्टवक्त्रम् ...	४३	१२
१३	अष्टवक्त्रम् ...	४३	१२
१४	अष्टवक्त्रम् ...	४३	१२
१५	अष्टवक्त्रम् ...	४३	१२

पञ्चममित्राणाम्—

[illegible]

षष्ठमिच्छायाम्—

विषयः ।	पृ०	पं०
सुखस्य स्वप्नम्	७४	११
दुःखविनाशः	७५	१
साधुर्व्यस्यमानः	७५	२
दुःखविनिर्मुक्तौ दुःखविनाशाय	७५	३
साधुर्व्यस्यमानो दुःखविनाशाय	७५	४
योगस्य स्वप्नम्	७५	५
योगस्य स्वप्नम्	७५	६
योगस्य स्वप्नम्	७५	७
योगस्य स्वप्नम्	७५	८
योगस्य स्वप्नम्	७५	९

सप्तमिच्छायाम्—

योगस्य स्वप्नम्	७५	१०
योगस्य स्वप्नम्	७५	११
योगस्य स्वप्नम्	७५	१२
योगस्य स्वप्नम्	७५	१३

अष्टमिच्छायाम्—

योगस्य स्वप्नम्	७५	१४
योगस्य स्वप्नम्	७५	१५
योगस्य स्वप्नम्	७५	१६
योगस्य स्वप्नम्	७५	१७
योगस्य स्वप्नम्	७५	१८
योगस्य स्वप्नम्	७५	१९
योगस्य स्वप्नम्	७५	२०
योगस्य स्वप्नम्	७५	२१
योगस्य स्वप्नम्	७५	२२
योगस्य स्वप्नम्	७५	२३

विषयः ।	पृ०	पं०
सुखस्य स्वप्नम्	७५	२४
दुःखविनाशः	७५	२५
साधुर्व्यस्यमानः	७५	२६
दुःखविनिर्मुक्तौ दुःखविनाशाय	७५	२७
साधुर्व्यस्यमानो दुःखविनाशाय	७५	२८
योगस्य स्वप्नम्	७५	२९
योगस्य स्वप्नम्	७५	३०
योगस्य स्वप्नम्	७५	३१
योगस्य स्वप्नम्	७५	३२
योगस्य स्वप्नम्	७५	३३
योगस्य स्वप्नम्	७५	३४
योगस्य स्वप्नम्	७५	३५
योगस्य स्वप्नम्	७५	३६
योगस्य स्वप्नम्	७५	३७
योगस्य स्वप्नम्	७५	३८
योगस्य स्वप्नम्	७५	३९
योगस्य स्वप्नम्	७५	४०
योगस्य स्वप्नम्	७५	४१
योगस्य स्वप्नम्	७५	४२
योगस्य स्वप्नम्	७५	४३
योगस्य स्वप्नम्	७५	४४
योगस्य स्वप्नम्	७५	४५
योगस्य स्वप्नम्	७५	४६
योगस्य स्वप्नम्	७५	४७
योगस्य स्वप्नम्	७५	४८
योगस्य स्वप्नम्	७५	४९
योगस्य स्वप्नम्	७५	५०

विषयः ।	पृ०	पं०	विषयः ।	पृ०	पं०		
आरः	—	११८	६	परिचयः	—	११०	१०
एवावसो	—	११८	१२	पर्यायः	—	११८	६
पर्यायः	—	१२०	१४	परिचयः	—	११२	४
	—			तद्वत्	—	११४	४
				उदात्तम्	—	११६	६
				सूत्रम्	—	११७	६
				मात्रिकम्	—	११८	६
				विनोक्तिः	—	११८	१०
				पर्यायोक्तम्	—	११८	६
				व्याप्तिः	—	११८	१०
				व्यक्तिः	—	११०	६
				वाच्यः	—	१११	६

अष्टमशिखाऽऽलोके—

(अष्टमशिखारमदर्थेनम्)

परिचयः	—	११२	४	पर्यायोक्तम्	—	११८	६
परिचयः	—	११२	४	व्याप्तिः	—	११८	१०
परिचयः	—	११४	४	व्यक्तिः	—	११०	६
परिचयः	—	११६	६	वाच्यः	—	१११	६

अष्टमशिखाऽऽलोके—

(अष्टमशिखारमदयेनम्)

पर्यायः	—	११४	३	पर्यायोक्तम्	—	११८	६
परिचयः	—	११२	६	व्याप्तिः	—	११८	१०
मात्रिकम्	—	११४	४	व्यक्तिः	—	११०	६
विनोक्तिः	—	११४	४	वाच्यः	—	१११	६

भ्रमनिसरनम् ।

२४ पृष्ठे दशमैकादशपङ्क्तयोरन्तरे “काव्यसंघर्षम्” इति सूच्यगः पतितः ।

२४ पृष्ठे प्रथमद्वितीयपङ्क्तयोरन्तरे “अभिधाकथनम्” इति सूच्यगः पतितः ।

२४ पृष्ठे पञ्चमषष्ठपङ्क्तिस्योर्मूलटिप्पण्योरन्तरे रेखा पतितः ।

३४ पृष्ठे अष्टमनवमपङ्क्तयोरन्तरे “अनुकरणस्य अदोषता” इति सूच्यगः पतितः ।

३४ पृष्ठे “रचनायां माधुर्यसंघर्षम्” इत्यत्र “माधुर्यव्याप्तिः” इति पाठः भाव्यः ।

३८ पृष्ठे प्रथमपङ्क्तेरपरि “माधुर्यादीनां सम्बन्धत्वम्” इति सूच्यगः पतितः ।

३८ पृष्ठे नवमदशमपङ्क्तयोरन्तरे “रौतिसंघर्षम्” इति सूच्यगः पतितः ।

काव्यदीपिका ।

प्रथमशिखा ।

सप्तमाधरणम् ।—

मातरं हृदयं ध्यात्वा विगदाम्बुजयामिनीम् ।
यास्तानां सुखबोधाय क्रियते काव्यदीपिका ॥ (१)

काव्यदीपिका ।—

“काव्यं यगमेऽर्घ्यकृतं व्यपहारयिदे गिर्वैतरणतयं०

* काव्यादनर्थनिवारणस्य भवतीत्याह , तथा च, मयूरभाइ
पुष्पगतकं विरचय्य महावीर्यासमुक्त इति प्रवादः ।

सप्तमाधरणम् श्रीश्रीरामचन्द्रकर्मणा ।

काव्यदीपिका ।

(१) इति अष्टमस्कन्धे मयूरभाइ विरचिते इति विज्ञापितवान् ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका इति । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।
विगदाम्बुजयामिनी—विगदा—विगदा, अम्बुज—जल, यामिनी—यामिनी ।
यास्तानां—यास्तानां, सुखबोधाय—सुखबोधाय, क्रियते—क्रियते, काव्यदीपिका—काव्यदीपिका ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।
काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।

(१) काव्यदीपिका—काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका । काव्यदीपिका नाम काव्यदीपिका ।

सद्यः परनिष्ठतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" ।।

[२०५]

काव्यं हि पाठादिममनन्तरमेव अनिर्वचनीयविस्तार
ऽनन्दाय, * कान्तिदासादीनामिव यमःसम्पत्तये, श्रीहर्ष
धोषकादीनामिव धनाधिगमाय, लोकाऽऽधारादिपरिष्कारा
सुधामयेनोपदेशवचनेन रामादिवत् प्रवर्तितं, न रात्र्यादि
इति सत्यप्रवर्तनाय, साधुविगर्हितवत्प्रवर्तनाय च, तत्त
भाषासु व्युत्पत्तिनामाय च यथायोगं कवेः पाठकानाञ्च भवती
बहुफलतया काव्यस्य तद्व्यवहारिकसम्पत्तयः प्रवर्तयन्तः
इति प्रथमतः काव्यस्य लक्षणमाह,—

कथ्यते काव्यम् 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाऽऽवली' ।।

इष्टाः,—प्रतीतिकचमत्कारित्वेन सहृदयमनोरमाः, प्रवर्ति
व्यवच्छिन्ना—विलक्षणोक्तता, पदाऽऽवली—पदसमूहः, काव्यम् ।

* इदमेव काव्यस्य प्रधानफलमिति कारिकाक्रममनादृत्य
प्रथममुपन्यस्तम् ।

कीर्तने, स्थातिदासाद्यैक्यं, रचयितुं इत्युक्तेति शेषः, अनेकाने—धनाधिगमाय,
अनन्दाय—अनन्दाय,—लोकाऽऽधारादिक, तस्य या विदुः—शान्तये, रामादि
वत् प्रवर्तितं न रात्र्यादिबहिरादिदिष्टाऽऽधाराणां, विवेतरचतये—विवे—
महत्त्वम्, इतरवति—विपरीतं करोति इति विवेतरम्, अत्र,—विवात्—महत्त्वम्,
इतरम्—अत्रिवत्, अमहत्त्वमित्यर्थः, तस्य अतये—भाषाय, अत्रवत्तमकीर्तनादिवेति
शेषः, अत्र,—पाठकानाञ्च भवती, परा—महती, विवर्ति,—
काव्यं तस्य, तथा कान्तासम्मिततया—विशालत्वेन, उपदेशयुजे—उपदेशनाय,
अत्र कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे, तथा मधुरभावेनोपदेशनाय इति भावः,
भवतीति शेषः ।

(१) इष्टा इति ।—सहृदयमनोरमाः,—साधुविगर्हितवत्प्रवर्तयन्तः इत्यर्थः

‘रिपुस्ते मृतः’ ‘पुत्रस्ते जातः’ इत्यादिवाक्येन कथितं
माह्लादय न लोकोत्तरत्वमिति (४) न तत्र काव्यत्वमस्ति ।
तथा च लोकोत्तरत्वमत्राहितया मृदुदयद्वयः कथं वाक्यं
काव्यमिति फलितम् । तत्रापि वाक्यं काव्यं,—यत् प्रमु-
खमक्षयमत्राहितया वक्ष्यादिव वक्ष्यामीत्येव सामानिक-
तत्त्वमस्ति रञ्जयति । यथा —

“गामुदाभ्यः कथं भु स्यादभ्य इवभ्य सम्भवः १ ।

ન વમાતરખં જ્યોતિરુદતિ વસુધાતમાત્ ૧" (૪) [અનિ. ૩૦]
 ઉગ્નિજ્વલદમકવક્ત્રા મયૈ પરિચ્છન્નવત્તયા ધીરૌ ।
 ધૌસરિચપાદુવન્તા મુચ્ચન્તિ ચમ્પુ વિષ્ણુ જ્ઞદાપ્તૌ ૨" (૫). અનિ. ૩૦
 * ઉદ્ધૌર્ચદમકવક્ત્રા મયૈ પરિચ્છન્નવત્તયા ધીરૌ ।

अवगातपाण्डुपत्ताः शुद्धलिपि यन्तु इव ज्ञाताः ॥ (इति ॥)

[illegible][illegible][illegible]

“अथि कहीर ! ययः अिअ ते अियं

जिमदमो मनु घोवमनः परम् १ ।

शिवभक्तदिशिने वरिषोदयः

अथ यथाय । अर्थे वत सन्नामि १० ॥ (५) [१७१४] ॥

यथानि वाक्यानि पादगतस्वामीरुच्यन्ते लोकोत्तरमानस
मनुष्यानामात्मनोऽस्ति (३) तेषां वाक्यसम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

द्वितीय गणिता ।

[illegible]

अग्निं ते वाग्देवीषि स नमः सप्तममृतम् । (२)

[illegible][illegible]

1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 26

[illegible][illegible]

अथवा: सर्वप्रथम जहाँ कायलिक, तथा बीजोदयः
कुरु ।

Figure 1

“मुञ्जाम्बधि नद्गुप्ता ययाऽन्त्रोऽर्थः प्रतीयते ।
रुद्रेः प्रदोजनादाऽर्धो लघ्वणा मन्त्रिर्विना ॥” (८)

अभिधामुक्तां पञ्चमानां विप्रनाह, —

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाऽऽद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकवार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाऽऽश्रया॥” (११)

संयोगाऽऽद्याय, —

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्ये विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देवः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥” * (१४)

यथा, — “सगङ्गवक्त्रो हरिः” इति शङ्खचक्रसंयोगेन हरिः, —
विष्णु । “फणहीनो नागः” इति फणवियोगेन नागः, — सर्पः ।
“रामनक्षत्रौ” इति लक्ष्मणसाहचर्येण रामः, — दागरथिः ।
“रामाञ्जुर्नौ” इत्यत्र विरोधितया रामः, — भार्गवः, अञ्जुनः, —
कार्तवीर्यः । अर्थः, — प्रयोजनम् ; यथा, — “स्याणुं भज भवच्छेदे”
इति भवच्छेदरूपप्रयोजनमुख्यत्वेन स्याणुः, — शिवः, न तु शाखा-
विहीनो वृक्षः । प्रकरणं — प्रस्तावः, यथा, — “यथाऽऽज्ञापयति
देवः” इति देवः, — भवान्, राजा वा । लिङ्गं — विशेषकं चिह्नम् ;
यथा, — “कपर्दी भीमः” इति कपर्देन विशेषकेण भीमः, — शिवः ।

* अनेकार्थस्य शब्दस्य कस्यार्थस्य बोधो भवतीत्यनियमैः,
संयोगादयोऽर्थविशेषबोधने नियामका इत्यर्थः ।

(११) अनेकार्थस्येति । — अनेकार्थस्य — अभिप्रायः, शब्दस्य, एकव — एकवचनम्,
अर्थे, संयोगाऽऽद्यैः, नियन्त्रिते — निहन्तरिते सति, अशब्दस्य — अर्थस्य, बोधेन, — प्रतीति-
कारण, या व्यञ्जना, सा अभिधा आश्रयो यस्या इति अभिधाऽऽश्रया — अभिधा-
मुख्यत्वं ।

(१४) सशेष इति । — संयोगः, — संसर्गः, विप्रयोगः, — विरहः, साहचर्यं —
सङ्गः, विरोधिता — वैरम् । एते शब्दापेक्ष्य अत्रवच्छेदे — अतिहारेण, विशेषस्मृति-
हेतवः, — विशेषार्थबोधकारणानीत्यर्थः ।

अत्र “मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्यः” इति काशा
प्रकाशयते ।

इति शब्दादेर्निवृत्त्यर्थं नाम द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयशिखा ।

ध्वनिभिर्देहेन काव्यस्य भेदत्रयमाह,—

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-व्यङ्ग्यं चित्तमिति त्रिधा । (१)

ध्वनिः सप्तव्यति विधमाह,—

“वाच्यातिशायिनि व्यङ्गे ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ।

न तु पञ्चाशत्, नाप्यशेषः सुहासः समीपे, वृत्तातीत्यानां, विशेषतः वृत्तानानां नम
न्यपमानमिति तु कुरुषु मति भावः । तथाभूताम् अनुभूतपञ्चाशत्, वृत्तान्तरयोरेकस्य
कुरुषु मतीर्षवस्थामिति भावः । वाच्यात्यन्तमर्थः—पञ्चाशत्तः कमपञ्चाशत् वाचा ता
नमर्थः, दोषदोषितमर्थः । [अनेन वाचिना अनुचयेनाति तु व्यङ्ग्यत्वं धीतिरिति] । तत्र
मते, न तु वाचि इति भावः । अन्वयवर्गे,—अन्वयव्यतिरहिते, व्याप्ते,—विशेषे
अवस्था,—व्याप्तेरुत्तरीविकाधारिणि अन्वयानि, वाच्ये—कुरुषु, सुचिरे—न अन्वयवाच्य
सर्वित—स्मित, तथा विशदय्य वाचास्ये—मदने, अनुचित, अ वाच्यः,—अर्थ
कुरुषु वाच्यः इति भावः । तत्र विभुते—मन्त्रावयवम्, सुहा,—सुचि, अन्वयव्यतिरहित
सुहा मतेवच, स्मित, वाच्यमिति शिवा, इति—अन्वयव्यतिरहित, न तु सुहा वृत्तामर्थ
सुहा,—वाच्ये । सुचिरे इति वाच्य, स्मिते—कुरुषु स्मिते, अन्वयवाच्यत्वे इति
अन्वयवाच्यस्य सुचिते इति वाच्य, मति [अनेन वचनेन सुहासं वृत्तातीत्या
वाच्यनाः इति भावः] । अर्थ—अर्थ, मतिः । अन्वयानि—वृत्तातीत्या, कुरुषु
—अर्थ अन्वयव्यतिरहित वाच्यवाच्यत्वे, न, अर्थ अन्वयव्यतिरहित । कुरुषु वाच्यमिति
वाच्यवाच्यत्वे न वाच्य वृत्ते अन्वयव्यति, विचारव्यतिरहित न वाच्य वृत्ते अन्वयव्यति वाच्य
वृत्तयोः । अन्वयव्यतिरहित वाच्य अन्वयव्यति इति भावः । विचारव्यतिरहितम् ।

इति तृतीयशिखा ।

परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे बहुमितत्वा-
दर्थान्तरमद्वमितवाच्यत्वम् । यथा,—

“त्वामस्मि वचिम विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मोपां मतिमास्याय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥” (४)

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति, सम्बो-
धात्मौयभावाऽऽप्यतिशयस्य व्यङ्ग्यः ।

चक्रवर्तिरसकृतवाच्यमाह,—

यत्र पुनः स्वार्थं गर्वया परित्यज्यवर्थात्तरं बोधयति, त-
न्मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा—
“उपकृतं बहु तत्र” इत्यादौ (७ पृ०) पूर्वमुक्ते । अत्राऽऽद्ये
—मुख्यार्थप्यार्थान्तरे बहुमर्थं—प्रवेशः, न तु तिरौभावः ; अ-
थवात्र अजहदस्वार्थां सचषा । द्वितीये,—स्वार्थस्यात्यन्तं तिर-
स्कृतत्वाज्जहदस्वार्था ।

विवक्षितान्यपरवाच्यमाह,—

“विवक्षितश्चान्यपरं वाच्यं यत्नापरस्तु सः ।” (५)

[अन्तरः]

यत्र वाच्यं विवक्षितं—प्रकाशितस्वरूपं सत्, यस्यपरं—
अज्ञानिष्ठं, सोऽपरः,—विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः । अत्र वि-
वाच्यार्थे स्वरूपं प्रकाशयमेव व्याख्यायंश्च प्रकाशकः । यथा—
प्रदीपो घटश्च ।

(४) आभिनि ।—अस्मि वचिम—वचनमस्मि, त्वं वचिम—वचनमि-
दम् । विदुषां—वचिमतानां, समवायः,—समूहः, तिष्ठति, सत्—सकलम्, आत्मोपां
—आत्मोपां विना, मतिम् आत्मोपां—वचिमतम्, वचि मतिं विधेहि—कुरु । अत्र विधे-
हि—कुरुतेनेति सम्बोधक निदर्शकम् । मुख्यादवगतान् लक्षणायां वचनम् कुरुतेनेति
अत्र विधेहि, इत्यत्र वचनम् आत्मोपां कुरुतेनेति विधेहि । बहुमर्थमिति अत्र-
विधेहि । अत्र विधेहि—कुरुतेनेति सम्बोधक निदर्शकम् । मुख्यादवगतान् लक्षणायां वचनम् कुरुतेनेति

(५) विवक्षितमिति ।—यत्र वाच्यं विवक्षितं, तत्र यस्यपरं—अज्ञानेति

तस्मात् —

न च द्विविधः,—संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

यदाह स एव,—

“कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ।” (६)

अथ लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः,—

न संलक्ष्य —सम्यग्गन्तुभूयमान, क्रमः,—प्रतीतिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं धर्मिणः सः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, न च रसभावादिः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिविभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् (७) क्रमोऽवगम्य-मस्यैव, किन्तु उत्पन्नपदगतव्यतिरेकवज्राघरात् सलक्ष्यते ।

अथ रसनिर्दिष्टक्रमः,—

अथ कोऽयं नाम रसः ? के च विभावादयः ? इत्याहुर्मन्मट-भट्टपाटाः,—

“कारणान्यथ काव्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादिः स्यायिनो लोके तानि चिन्ताव्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावाश्च वाच्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैविभावादयैः स्यायी भावी रसः स्मृतः ॥”

रत्यादेरित्यादिपदेन हासोक्ताहादयो गृह्यन्ते । मौक्तिके उक्ताहादीना वक्ष्यमाणानां स्यायिभावानां यानि कारणानि—उत्पादकरूपाणि नायकप्रतिनायकादीनि, उद्दीपनरूपाणि—

(६) अ इति ।—अवश्यः,—अननुभवनीयः, क्रमः,—दीर्घावधौ यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं धर्मिणः सः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अथ क्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं धर्मिणः सः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः इति ।

(७) अ इति ।—अथ व्यङ्ग्यं इत्यर्थः । विभावादीति ।—विभावादिभ्यः,—विभावागुमावक्यविचारिणः, तेषां इतीति,—बोधः, कारणं यस्य तत्त्वात्, तदुक्तं नाव्यग्राहिं वेदाभ्यादव्यं इति मन्मटोक्तानुसरणे पूर्वकः,—“विभावागुमावक्यविचारि-णोवाक्यविचारिणः” इति ।

नायकप्रतिनायकचैट्यादीनि, यानि काव्याणि—विषयाभि-
मुखगमनादीनि, यानि च सहकारीणि—सहायभूतादि
धृतिगवादीनि, तानि माद्ये, काव्ये च चैविवध्येरन्, क्रमैव
विभावाः, चतुर्भावाः, व्यभिचारिण्य कथ्यन्ते । तैर्विभावा-
दिभिर्व्यक्तः,—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषययोजित इति
यावत्, स्याद्यो भावः रसः कथितः । (८)

रसभेदाः,—

तद्विमेधानाह,—

“पादिसो हास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः ।

योभत्साद्भुतसंज्ञौ चैत्यष्टौ काव्ये रसाः स्मृताः ॥”

[अथ]

एषा क्रमैवादाहरणानि ।

पादिसम्य,—

“विभुगती यैमसुताऽपि भावमङ्गे स्फुरद्भानकटम्वजन्ते ।

साचाकता वादनरुण तस्यो मृत्तिन पथ्यस्तत्रितोषमेन ॥” (९)

[अथ]

(८) काव्यकाव्येति — काव्याणि—इदृशानि काव्यजन्यवृत्तादि नायकप्रति-
नायकादीनि, यानि सहकारीणि—सहकारादीनि । विभावाः—काव्यनाट्यकविनिर्मित
विषयककालेन भाव्यता अतीतिविषयविषय, कथयतां च विभावाः, चतु—चतस्रः,
चतस्रो च चतुर्भावाः,—विभावनं कथनं नायकादीनां चक्रेविवेका इति यावत्,
इत्येवमकाव्यमृत्तिर—वैरुद्वेगजन्येन भावः, चतस्रो च चतुर्भावाः, ते,—
विभावाः, चतुः,—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषययोजित इत्येव,
—चक्रेविवेकजन्य विविध वचन, निवृत्तं च त्वदी—यावत् कथ्यते त्वदी इत्येव ।

(९) विभुगती इति—विभुगती—विभुगती, चतुर्भावाः—विषयककालेन
भावनककालेन—चक्रेविवेकजन्यवृत्तादि, चतु—चतस्रः, चतस्रो च चतुर्भावाः,
विषयककालेन भावनककालेन—चक्रेविवेकजन्यवृत्तादि, चतु—चतस्रः, चतस्रो च चतुर्भावाः,

(११) अहरेति ।—योऽस्याया अतिशयः । अहर्हं इति दिनं च अहर्-

रौद्रस्य,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मम्यादैर्मवद्विरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा माहं तेषां सभीमकिरीटिना-

मयमहमसृष्टोदीमांसैः करोमि दिग्गं वन्निम् ॥” (१२) [रौ०]

वीरस्य,—

“क्षुद्रा ! सन्नामसेते विजहित हरयः । क्षुण्णगलेभकुम्भा

युष्मदेहेषु लज्जा दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

दुःख,—कडाऽपि अपातदुःखं, धर्मोऽऽत्मा—धर्मोऽऽत्मा, अवेमूताप्रियवदं,—अवेमूता-
रक्षण इति भावः, नवि—कीशस्यावासिवास्यदं, दमरवात् जातं, शान इति श्रैयं,
कथ—कैव प्रचारेण, उच्छ्वस—श्वेवपतितैकेकवालीययनेनेत्यर्थः, वत्तयेत् १—इति—
जीविता, कुप्यादित्यर्थः । यस्यात् १—यस्य भुक्ता,—परिजनाः, दावा,—विद्वत्पुत्रः,
स्वादूनि—सपुत्राणि, अशानि भुञ्जते, सोऽयं रामः वने मूलकानि कथं भोक्ष्यते ? अत्र
राम आत्मन्यनविभावः, तस्य उच्छ्वस्य जीवनादिकमनुभावः, कीशस्याया विवादा-
ऽऽवेगादिकस्याऽऽपिधं व्यभिचारिभावः, ते, परिपुष्टं सामानि शानां शोचः, अदमरवत्-
मापद्यते इति बोध्यम् । यथावक्तुं उक्तम् ।

(१२) कृतमिति ।—कृतकान्यनिरस्तरीयमिरस्तेदकुदस्य अत्रत्यासः पातकान्
इति मन्त्रोप्याकारयम् । ये, निर्मम्यादेः,—मम्यादा—धर्मव्यवस्था, तद्विहितेरित्यर्थः,
मनुजममम्यादासतिक्तामेरिति भावः, (अकथयत्यत्र इत्यने हि पुत्रवाञ्छे मथादाऽतिशयः
प्रसिद्धः), मनुजपशुभिः,—पशुपदमनुष्ये, अदायुधैः,—अनुतमश्वे, भवद्वि इहे
गुरुपातकं—महापातकम्, आकाशमहमममममिति भावः, कृतम्—अनुहितम्, अनु-
मतं वा—अनुमोदितं वा, दृष्टं वा—अनुमोदितं वा, अयम् अहम्—अयम् अहम् एत-
स्यानवर्तो एव अहमित्यर्थः, नरकरिपुणा—अयेन, माहं, अभीमकिरीटिना—अभ-
भीमाभुनक्षितामिति भावः, तेषां—अवतामित्यर्थः, अमृष्टोदीमांसैः,—रक्तवशासांसैः,
दिग्गं—दिग्देवतानां, वन्निम्—पूजा, (“वनिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः) करोमि,
मां लज्जामासीति भावः, अवाञ्छनादयं आत्मन्यनविभावः, अवेमूता प्रियवदं
अवेमूताऽऽयुधैः, अत्रत्याया लज्जानादिक व्यभिचारिभावः, एते, परिपुष्टः शोचः
आविभावः, सामानि शानां रौद्ररक्षणमापद्यतेति बोध्यम् । हरिषो उक्तम् ।

कोमिले । निह. यार्त्त स्वयं न हि ददा, नन्दनं मियनादः

विद्वन् भूभङ्गो जालियमिषमङ्गलिं वाममन्त्रवदामि ॥ (१३)

[अथावा०]

अथानवधः—

“नहं वयं देवीमनुष्मन्मन्त्राभावाद्दद्यामि जया-

मन्त्रं कश्चिन्नमस्तुभ्यं विद्यति ज्ञातादयं वामनः ।

यमनाऽऽदितिमिनिजयं सुदमं नाथ, किरातेः सुतं

पुत्रा नो ज्ञातेऽपि यानि मानकेरातेऽप्याऽऽयद्विनः ॥ (१४)

[अथावा०]

(१३) ददा इति :—हे ददा :—ताका अथावाभावेन न जीवा । वृत्तः ।
—अथवा । वरी—इत्यनामदुपवृत्ता, अथवा इति शेष, अकार—अहं, विद्वद्भ्य—
जगन्, ददा—दीर्घनी, विद्वो वन्दे, अथवा—अथवा, वन्दुषी—प्राप्तमनुषी
हे कदाचन, कवी कावका,—कदा, कर्मणि क्तम्, [कालि कावकादि कावका
हे न कावका, कोलकनीव नाथः कावका इवाहे नु—कावकानि—दीर्घनिहा
कावकानि कावकावन्] । निधनम्,—अथावा न निधनम्, वृत्तदेव—वृत्तदेव-
विद्वे, कदा—अथवा, अथा वदति—अथवा, न तु वामाऽऽदिभ्यो वीर्यं वा ।
[वृत्तदेव निधनम्—इति तु नाथः । निधनमथवा वृत्तदेवविधायकमेव विद्व-
वृत्तदेव इत्यदीनामकावकावन्, विद्वद्वीर्यमथवा अथाऽऽयद्विनः] । वीर्यनिर्दे-
—अथवा । [वर कावकावन्कोलकानि अवीर्यकावकावन्] । निह भं, यथा—जीवायै,
कदीनामनिधि शेष, अहं—अहम्, न हि ददा,—नैव अर्पित, ननु—जी । अहं
अथवा,—अहं वयं अदीर्घानि अदीर्घ, अथवा—अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि,
निर्दिष्टम्,—अहं, अर्पितम्,—अहं देव आहर्त, यार्त्त विद्वन् अथवायानि—अनु-
अथवायानि, वीर्यं न ज्ञातव्यं अथ अन्वयवद्वयमिति भावः । [विद्वद्भ्यो वीर्यं तु
कावका, अदीर्घानि इति शेषः अथ अदीर्घानि । पुत्रा अथा अथवा अथादीनादि
दीर्घदेव न अथ, अथा वृत्तदेव यार्त्त वीर्येव अहं अहम् अनामन् अथानिधित्त, वीर्यं
कावकावन् अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि] । अथाऽऽयद्विन-
पुत्रादी यानि, वृत्तदेव अदीर्घानि यानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि,
प्राप्तमन्त्रावन् अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि, वरीः वरी-
पुत्रा अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि अदीर्घानि । अथवा अथवा ।

(१४) नहं इति :—अथवाभावाद्दद्यामि वाममन्त्रवदामि निधने वयं न निधनम् ।

दिष्यैरिन्द्रजितस्य लक्षणशरैर्लोकाम्बरं लभितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि । राक्षसपतेः कृत्ता च पाण्डाटवी ॥ (१६)

[बालरामायणे पाण्डाटवी : १० अ० २० श्लो०] ।

यत्र अनुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थपादे
नायको राम एवार्थगत्या मतीयते, स च केनापीत्युपादानेन
वाच्यायमानतयाऽगूढः कृत इति व्यङ्ग्यं चमत्कारित्वमप्य-
नीतम् ।

चित्रवाच्यमाह,—

“व्यङ्ग्यार्थहीनं वाच्यं यत्तत्तु चित्रमिति स्मृतम् ॥”

चित्रमिति—गुणानन्दारयुक्तं, व्यङ्ग्यार्थहीनं—स्फुटप्रतीयः
सामान्यव्याख्यैरहितम् ; तच्च यथम वाच्यमुच्यते ।

तत्र भेदावाह —

“गच्छच्चित्रं वाच्यचित्रं द्विविधं तत् प्रकीर्तितम् ।”

यत्र वाच्याद्यं गच्छस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वं, तत् गच्छ-
चित्रम् । यथा,—

“कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपक-

स्तम्भाऽऽम्बरमूकमौकुलिकुल मौञ्जावतोऽयं गिरिः ।

राजस्य मौञ्जावत्कोपकम् । कौगिरिकः—कौगिरिकः । कयटः—कयटः । स्रजः—स्रजः । जटारः—जटारः । घुस्तारः—घुस्तारः । वत्कोपकः—वत्कोपकः ।
कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपकः—कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपकः ।
स्तम्भाऽऽम्बरमूकमौकुलिकुल मौञ्जावतोऽयं गिरिः—स्तम्भाऽऽम्बरमूकमौकुलिकुल मौञ्जावतोऽयं गिरिः ।
राजस्य मौञ्जावत्कोपकम् । कौगिरिकः—कौगिरिकः । कयटः—कयटः । स्रजः—स्रजः । जटारः—जटारः । घुस्तारः—घुस्तारः । वत्कोपकः—वत्कोपकः ।
कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपकः—कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपकः ।
स्तम्भाऽऽम्बरमूकमौकुलिकुल मौञ्जावतोऽयं गिरिः—स्तम्भाऽऽम्बरमूकमौकुलिकुल मौञ्जावतोऽयं गिरिः ।

[१०] कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपकः—कृजत्स्रज्जुटारकौगिरिकयटाघुस्तारवत्कोपकः ।

एनमिदम् प्रवक्तव्यम्। प्रवक्तव्यमुद्दिष्टम्। इति।

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ (३०) [३० अ०]

ପ୍ରଥମ ପାଠ୍ୟ ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା, ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ,
ବିଜୟ : ପଠା,—

“तं दृष्ट्वा तपसिता ऋषि काश्य नात

ਦੀਆਰ ਪਰਜਾਗੋਸ਼ਥੀ ਚਲਾਵ ੧ ।

नामः एतेषु सन्निवृत्तानामेव नान्यः

ये भाष्यताः कुटिलभाषिणः न स्याज्जितः ॥ (२१)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible][illegible]

संस्कृत-संज्ञा-सूची

‘प्रत्यक्षनेष्टचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
नानाविधानमयुक्तो बीजमंहतिमान् न च ॥
युक्तो न बहुभिः कार्यैर्नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्याणामविरोधात् विनिर्मितः ॥
नानेकदिननिर्वर्त्य-कथया सम्प्रयोजितः ।
आमन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
वधयुद्धविवाहाद्यैर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देशोपरिजनाऽऽदीनां प्रत्यक्षचरितैर्युतः ॥
अन्तनिष्क्रान्तनिग्विलपात्रोऽह्म इति कीर्तितः ॥’ (१)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

“समाष्टनरपञ्चाह दिव्यमानुषमंशयम् ।

घोटक नाम तत् प्राहुः प्रत्यहं सविदूषकम् ।”

यथा,—विक्रमो वंगो ।

(२) कथ्येति।—वचनं—वचनवदभाषणम्, यत्तु,—नामकम्, चरितं यत्
तथाविधं, यस्मिन् तथा भावेन च—ईवाऽऽदिविवक्षयादिना, कथ्यं द्रष्टे—
“कथारिक्तं यथाभावि ईवाऽऽदिविवक्षा रतिः । बहुवचनः कालो च भाव इत्यभि-
धीयते” इति, समुच्चयः,—वचोवित् इति भावः नामादिधाने,—विचिन्तयाने,
नामादिचलापारेरित्यत्र, संज्ञा,—कथित, अकथित इति भावः, शेषः—सूचोभूत-
आदयविहीनः, संज्ञा,—कथार, विधीय इत्यत्र, वा चलाकोनि तथाभूतः, न,
वोजस्यैवकथित इत्यत्र ; बहुभि,—कतिपयैरित्यर्थः, काले,—मात्रे, न
युक्तः, नातिवृत्तवदभाषा—नातिवृत्तवदभाषा इत्यत्र, आद्यवदभाषा—अद्वय-
हीना इति भावः यद्यप्युच्यते वा कोनिको आदिविद्यावद्विद्याः” इत्युक्तवदभाषा
इत्यत्र,—युक्तः, विमर्शः,—तदाकावन्निर्भेदः देवताद्वयः, वदित विमर्श इत्यत्र,
धीना इत्यत्र, अत्र जवकोति ईदम् ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ, —

“कान्तं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत् ।

तद्वाश्रयस्य पातस्य प्रवेगस्तत् प्रवृत्तकम् ॥” (१२)

सूत्रभूत-सूत्रधारः । यथा,—

“भासादितप्रकटसिंलवन्द्यामः

प्राप्तिं गरुडमय एव विगुहकान्तिः ।

उत्तराय गाढतमसं घनकालमुषं

रामो दयाऽऽप्यसिख सन्भूतवन्मुजीवः ॥ (१३)

ततो रामस्य प्रवेगः ।

‘अथ भूतिराजस्य चन्द्रः,—

“यत्नान्यस्मिन् समाविश्य काव्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

परानुरोधात् तदज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥” (१५)

(१२) का कनिति।—प्रहसम्—उपनिषत्, बार्त्त—भूयस्य, वसुन्तादुद्विक्कनिति वायु,
वायुश्च नृवधत्—पुनर्वाह, वध—यदित्यर्थ, वधदेव, तत्—तस्मात्तुल्य, वसु इति वेष,
वायुश्च,—अथवास्वर्गं तस्य तादृशं तद्वत्तुल्येति, य. पात्रं वा प्रवेश, तत् प्रहसम्।

(१३) चासादितेति ।—चासादित, —घात, प्रकट, —मेघाद्यावरचरादिवाक्
सुच्यते, अत एव निर्मल, —समुच्चय, अन्त्यकाल, —विक्राशो येन तथोक्तः ;
अन्त्यक—चासादित, —गृहीत, वाक्प्रवृत्तादिति भावः, प्रकट, —कीरमुक्त इति
भावतः, निर्मल, —सुभाषित इति भावः, अन्त्यकाल, —अन्ति येन तथोक्तः ;
विपुला—मेघाद्यावरचरादिवाक् सुच्छा, चास्मि, —वक्त्राऽऽदिज्योति यस्य तादृशः ;
अन्त्यक—विपुला—निर्दोषा, चास्मि, —श्रीमा यस्य तादृशः, समुत्ता, —सम्यक्
पोषिता, विवक्षिता इत्यत्र, वस्तुनोवा, —गदास्त्रपुष्पविशेषा येन तथोक्तः ; अन्त्यक—
समुत्ता, —रक्षिता, वस्तुना—समस्तवृद्धा सुखोपाऽऽदीना, श्रीमा, —श्रीवर्माणि,
वाक्प्रवृत्त्य इति भावः, येन तथोक्तः ; एव परममन्त्र, वाक्, दयाऽऽत्मिका—वाक्प्रवृत्ति,
तादृशमर्थ—निविद्यात्मकाराऽऽत्म्यमन्त्रः, अन्त्यक—प्रवृत्तमीश्वराऽऽत्म्यमन्त्रः, अर्ध—
अर्धाऽऽत्म्य, यद्वत्त्व—वर्षावाचकम् ; अन्त्यक—वर्तमानवर्षम्, चासादित—प्रकट,
वाक्, —प्रवृत्ति । अन्त्यकपरममन्त्रादिकथावत्त्वतामसादिति । वस्तुनोतिवक्तव्यम् ।

(१५) अनेति :- यत्र पराशरीयान्—परस्परं वदन्तः वदन्तीकान्, वदन्ति स्म—

कदाचित्—आदिश्रुत्यात् । यदा,—यमित्यादिश्रुत्यात् (११)
 यदाकदाचित् कदाचित् यदाचित्कालमादिश्रुत्यात् ।

● 中国书画函授大学肇庆分校 ●

“वशाकाग्रागर्भं दोग्धं भुविधार्येह पम्पुनि ।”

रह—रहस्यं, वस्तुनि—रतिहर्षे ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

● 附 錄 一 ●

“दत्तार्थं विनितं न्यग्मिन् तदो नो न्यः प्रयुज्यते ।

प्रागनुक्तिर्न भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥”

तत्र एकानाम् विषये चिन्तितं तत्कालतः अपरोक्षं
अनुभूयमानं भावेन बोध्यते, तत् यथावाक्यान्तरकम् । यथा
हस्तचरित्रम्,—

०२१५ । अथ प्रियवचना दत्तसि प्रपुत्रेयः ॥ [विंशं वचनम्]—

इयं गीर्वा अष्टादशमस्तुतस्तुतिर्नयनयोः

असाधय्या मरुर्गो वपुर्वि बहुनचन्दनरसः ।

अथ कण्ठे वायु निमिशमण्यो मोक्षिकमरः

किमप्यः न प्रियः । यदि परमसत्त्वसु विरहः । (२६)

ବସାଞ୍ଜନ, ନିରଞ୍ଜନ, ବସାଞ୍ଜନ—ବାହ୍ୟମୁଦ୍ରା, ବସନ କାର୍ଯ୍ୟ ବସାଞ୍ଜନ—
 ବସାଞ୍ଜନ, ବସାଞ୍ଜନ—ବାହ୍ୟ, ବସନ ବସାଞ୍ଜନ ବସାଞ୍ଜନ

१।५।) अविद्यावद्वृत्तयोः कथा,—“तथाहि कीदृशमैव धारिष्यामि इति कृतम् ।
 किमप्यसौ वृत्तः प्रारब्धकारिणोऽपि न ।” अथ वृत्तान्तवद्वृत्तवैजायस्योक्तम् अविद्येव
 धारिष्यामि इति कथं कीदृशं कृतम् इति धारिष्यामि इति कीदृशम् ।

(१६) इतिनिमित्तः—(अथ "अथ" इति अन्वयार्थेण कर्तुं शक्यं अन्वयः
 आसीत्) इति—कीदा, ईद—गङ्गा, कच्छी,—की, इति कश्चिन्मयी,—मेरवी, अथत-
 इति,—अथतान्मयीविशेषः, नितरां मेवाडमन्दिनीति आहन्, अन्वयः,—कीदाया,
 कच्छी—अथतान्मयी, कच्छं, अथतान्मयी—अथतान्मयी, अथतान्मयी, अथतान्मयी,

प्रतिज्ञाती [वरिष्ठ] । देव ! उवाचिदो । (१०)

रामः । अयि ! कः ?

प्रती । आत्मपरिचारको देवम् दुष्पुष्टो । (१८)

अत्र दुष्पुष्टोपस्थितिरूपार्थे चिन्तिते, सीताविरहरूपार्थे सूचितः ।

यथा वा वेष्टाम्,—

“यथोत्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्” इति दुष्योधनेन कथिते, [वरिष्ठ वयुज, वरुणो] । “देव ! मम ममम्” इत्यनेन वायुना रथकेतनभङ्गरूपार्थे चिन्तिते, मीमेन दुष्योधनोऽभङ्गरूपार्थः सूचितः । (१८)

विषयवद्वयसमर्थनं सुश्रोतव्यं अस्मात् प्रतीत्यर्थं इति भावः ; कस्ते, कथं इति शेषः, अर्थं वाङ् — भुज, अस्मा इति शेषः, विमिरमस्य च,—विमिरावाचो नदक-
श्रोतं तत्ताविष, श्रोतव्यकोमल इत्यर्थः, मोक्तिकसर,—सुखाकार, तद्वद्वयव-
द्वयवः ; अस्मा,—श्रोतव्याः, किं—वस्तु, न ज्ञेयः ?—विषयसमर्थनं, काठिन्यं शेषः,
अपि तु सर्वमेव शेष इत्यर्थः, तु—किन्तु, यदि विरह,—विशेष, अस्मा इति शेषः,
परम्—अन्यम्, अस्मा,—दुष्पुष्ट, न स्मादिति शेषः ; विरह एवास्मा दुष्पु-
ष्टव्यः । [“यदि परमसद्यस्तु विरह” इत्यर्थः “यदि पुनरप्यस्मा न विरह,” इति पाठः—
यदि पुन,—यदि तु, विरह असद्यः, न, स्मादिति शेषः] । विषयविषोऽस्मात् ।

(१०) दशोत ।—[“देव ! उवाचिदो” इति स], विरह इति शेषः । अत्र
“उवाचिदो” इत्यनेन दुष्पुष्टोपस्थितिरूपार्थे चिन्तिते “विरह,” इत्यनन्तरमेव तदुक्तेः
अतर्कितभावेन भाविनीताविरहवपञ्चास्य नृपनात् वतावाप्यात्मनो बोध्यम् ।

(१८) आत्मपरिचारको इति ।—[“आत्मपरिचारकः देवम् दुष्पुष्टः” इति
सं] । परिचरति—सेवते इति परिचारकः ; आत्मन्,—सदा सन्निहित, स आत्मी-
परिचारक इति तथोक्तम् ।

(१८) उवाचिदोऽभङ्ग इति, यथा वेति ।—अत्र “ममोरुयुग्मम्” इति
दुष्योधनोऽनन्तरमेव असुखिना वरिष्ठ “मम ममम्” इति रथकेतनभङ्गवदेव अत्र-
विषये प्रयुक्ते अतर्कितभावेन दुष्योधनोऽनन्तरमेव तदुक्तेः नृपनात् वतावाप्यात्मनो
[बोध्यम् । एवमेव उवाचिदो वेति,—“वाचिदो” ।—अपि नाम दुष्पुष्टा उवाचि-

अथोपसेवकाः—

यत्तु युद्धमथाऽऽदिकमन्यमानुचितमद्वैतदर्शनं तत् सर्वं-
अर्थोपसेवके (२०) विष्कम्भकाऽऽदिभिः सूच्येत । आदिपदेन
प्रवेयकाद्यावता रादयो गृह्यन्ते ।

विष्कम्भकाश्च सप्तचत्वारिंशदपि,—

“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाऽंशानां निदर्शकः ।

सहिमार्यस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥” (२१)

वृत्तवर्तिष्यमाणानाम्—वर्तमानानां भाविनाञ्च, निदर्शकः,—
सूचकः, मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितः । यथा,—
रत्नावल्यां प्रयमाडादौ, अभिज्ञानशकुन्तले च चतुर्थाडादौ ।

• “मध्यपात्रप्रयोजितः” इत्यत्र “पादावद्वस्य दर्शितः”
इति दर्पणे पाठः ।

अद्वैतः । विद्या ।—अथ नदीदो” । अथ—“राचर ।—तदपि नाम दुराग्रं
चाचरवदु— । दोवारिक ।—[उपसृच] । छिद्र छिद्र” । पुनश्च—“राचर, ।—
अभिज्ञानां कथा कथा । दोवारिक, ।—अनयो” इत्यादिना अन्यत्रापि राचर-
वदोकरवदपञ्च चाचरवदिवदपञ्च च प्रस्तुतञ्च नृपनाम्न वतासाध्यायम्, एवं सुधीभिः
श्रूयम् । अनिकमतस्तु—इह नष्टमानस्य प्रकाशनाऽर्हं वेदितव्यम्, प्रकाशने चाचर-
वाक्यान्तर्गत् प्रस्तुतञ्च राचरवदोकरवदपञ्च सम्प्रहतया “नदीदो” इत्यञ्च, तथा
अद्वैतद्वैते राचरवाक्यान्तर्गत् प्रस्तुतञ्च चाचरवदिवदपञ्च सम्प्रहतया “छिद्र छिद्र”
इत्यञ्च च सहसाऽभिधानम् । अद्वैतं,—“इह प्रस्तुतवदपि मित्रार्थे सहसो-
दितम्” इति ।

(२०) अर्थोपसेवके,—अर्थसूचकेति शब्दे, भाविविषयसूचकेति वाचम् ।

(२१) इति ।—वृत्तानाम्—वर्तमानां, वर्तिष्यमाणानां—भविष्यतां, कथा-
ऽंशानां—कथाविभागानां, निदर्शकः,—सूचकः, सहिष्ठा,—सहोपेक्षितः, अर्थः,—
प्रतीजनं वाच्यं लक्षितं, मध्येन—मध्यविधेन, न प्रथमेन न तृतीयेति भावः, मध्यमाभ्यां
वा पात्राभ्यां—नटाभ्यां, प्रयोजितः,—अभिनीतः, विद्वद् इति शेषः, विष्कम्भः,
सूचते इति शेषः ।

प्रवेशकप्रत्ययम्,—

“प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥” (२२)
[विग्रहाद]

अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्गद्वयान्तरिति प्रथमाङ्गे
ऽस्य प्रतिषेधः । यथा,—वेष्ट्यां वृतीयाङ्गादौ ।

अङ्गावतारनचयम्,—

“अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।
यत्राङ्गोऽवतरत्येपोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥” (२३)
यथा,—अभिज्ञानशकुन्तले पञ्चमाङ्गान्ते पात्रैः सूचितः
पठान्ते तदङ्गस्य अङ्गविशेष इवावतीर्णः ।

नाट्यकालचोक्तवर्णनचयमुक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अन्तरैकार्यसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति ।” (२४)
एकैकं प्रयोजनेनाभ्युत्थानां कथाऽङ्गानामप्यन्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः ।

(२२) प्रवेशक इति ।—अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्गद्वयान्त,—अङ्ग-
कोदमहीमजो इत्यङ्ग, नीचपात्रेण प्रयोजितः,—अभिनीतः, अथाविभागे इति शेषः ।
अङ्गद्वय विज्ञेयः, शेषं—अङ्गद्वयविज्ञेयतायाः अङ्गद्वयान्तप्रत्ययः । इति, विष्कम्भके यथा—
विष्कम्भकवचनं, अत्र कीमतिमिति शेषः ।

(२३) अङ्गान्ते इति ।—अङ्गान्ते—अङ्गान्ते, अन्ते—अङ्गान्ते, पात्रे,—
पात्रे, सूचितः,—सूचितः, तदङ्ग—तदङ्ग, अविभागतः,—विभागे विच्छेद-
तः न अवतीति अविभाग इत्यङ्ग, अविभागतावनेत्यङ्ग, अनेकवचनं—अनेकवचनं,
अङ्ग, अङ्गान्ते—अङ्गान्ते, यत्र अङ्गावतार इति शेषः ।

(२४) अन्तरैकार्यसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति ।—अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः—
अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः—अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः, अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः,
अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः—अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः, अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः,
अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः—अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः, अन्तरैकार्यसम्बन्धः, सन्धिः,

गोदानाह विप्रनाथ, —

“मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहतिः ॥”

दुष्टवचनम्, —

“यत्र बीजममृत्युतिस्तन्मात्रं परिकीर्तितम् ।” (घ) [विप्रनाथ]

यथा, — अभिप्रायगकुन्तले प्रथमादौ दुःखस्तथाकुन्तलयोः
परस्परानुरागद्वयस्य बीजस्य उत्पत्तिः ।

अतिदुष्टवचनम्, —

“सत्यासत्य इवोद्भेदस्यास्य प्रतिमुखं भवेत् ।” (ङ) [दण्डवचनम्]

तस्य — बीजस्य । यथा, — तथैव द्वितीयेऽङ्गे दुःखस्तानुरागस्य
नातिपरिष्फुटप्रकाशः ।

अभेदवचनम्, —

“फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञानान्वेषणवान् मुहुः ।” (ज) [विप्रनाथ]

यथा, — तथैव तृतीयेऽङ्गे अभयानुरागस्य सम्यक् प्रकाशः,
मुहुरन्वेषणं, शकुन्तलाप्रस्थानाऽऽदिना ज्ञास्य ।

(घ) उच्यते । — यत्र — यत्र, बीजम् — “सत्यमात्रं बहुहितं बहुधा बहु
विमर्षति । यत्रावसानं तथैव बीजं तद्विदं कीर्तितम् ।” इत्युक्तवचनम्, समुत्पत्तिः, —
समुद्भवः, तत्र मुखं — तदाप्यसम्भिरित्यर्थः, परिकीर्तितम् । यथा — अभिप्राय-
गकुन्तले परस्परानुरागद्वयबीजममृत्युतिस्तन्मात्रं परिकीर्तितम् । यथा — अभिप्राय-
गकुन्तले परस्परानुरागद्वयबीजममृत्युतिस्तन्मात्रं परिकीर्तितम् । यथा — अभिप्राय-
गकुन्तले परस्परानुरागद्वयबीजममृत्युतिस्तन्मात्रं परिकीर्तितम् ।

(ङ) अस्यासत्य इति । — तस्य — मुखस्य अर्थे, अस्यासत्य इति — विप्रनाथोक्त-
सत्यः, — अनुमेयः, शिवता वा असत्यः, — अननुमितं इत्यर्थः, उच्यते, — उच्यते,
प्रकाश इति वाच्यम्, प्रतिमुखं भवेत् ।

(ज) उच्यते । — फलम् — परिनिर्वाहविहितम् अस्तु, यः प्रधानोपायः तस्य,
किञ्चन — अथानेकम्, प्रागुद्भिन्नम् — पूर्वमुद्भूतम्, मुखं उच्येति शेषः, यत्र — य-
त्र, मुहुः — पुनः पुनः, ज्ञानान्वेषणवान् समुद्भेदः, — सम्यक् स्मरणं, यः अर्थः ।

यथावाचकचरणम्,—

“वृणुकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।”

यथा—मिचद्रतादि ।

नटनचरणम्,—

“वृत्तयन्त्रोडिभातं गद्यं, तद्देहाम्नु कथाऽऽदयः ।” (८८)

यथा—कादम्ब्यादि ।

चतुर्थचरणम्,—

“गद्यपद्यमयं मिश्रं चम्पूरित्यभिधीयते ।”

यद्यमिश्रत्यत्र वादुर्भवेति चेत्तत् । ततश्च कादम्ब्यादियु
एकद्वित्रिपद्यमश्चेति न तत्र । गद्यकाव्यत्वद्वयम् ।

इति वृणुकाव्यमभेदं काव्यमभेदं चान्न चतुर्थप्रश्नः ।

(८८) इति ।—इति—मिश्रमित्यत्र मिश्रशब्दोऽत्र, न च गद्य, चम्पूरित्यत्र
मिश्रशब्दोऽत्र, वाचकानि च, गद्य गद्य इति च कथाऽऽदयः,—कथाऽऽदयः
कथाऽऽदयः । तत्र कथा—“वृणुकाव्यं काव्यं कथा कथाऽऽदयः” इत्यत्र
मिश्रशब्दः । कादम्ब्यादि च कादम्ब्यादि कथाऽऽदयः कथाऽऽदयः कथाऽऽदयः
चतुर्थम् । तत्र वाचकानि—“वाचकानि च काव्यं चान्न चतुर्थप्रश्नः
इति च” इत्यत्र चतुर्थम् । वाचकानि च काव्यं चान्न चतुर्थप्रश्नः
वाचकानि च काव्यं चान्न चतुर्थप्रश्नः—वाचकानि च काव्यं चान्न चतुर्थप्रश्नः
कथाऽऽदयः, वाचकानि—“वृणुकाव्यं कथा कथाऽऽदयः” इत्यत्र चतुर्थम्
इति च ।

इति चतुर्थप्रश्नः ।

पञ्चमशिक्षा ।

श्रीवचस्पति उवाच ॥—

काव्यापकर्षका दीपास्ते पुनः पञ्चधा सताः ।

पदपदांशवाक्यार्थ-रसानां दूषणेन हि ॥

ये खलु पटवाकरमाऽऽदिदूषणद्वारेण काव्यापकर्ष-
मुत्पादयन्ति, ते नाम दीपनाम्ना कथ्यन्ते । ते पुनः पद-पदांश-
वाक्य-अर्थ-रसदूषणद्वारेण काव्यं दूषयन्तीति प्रथमतः पञ्च
विधाः । तत्र,—

पदमात्रमता दीपाः,—

निरर्थकाममर्थत्वे व्युत्पन्नसंस्कृतित्वञ्च पटगतान्येव ।

निरर्थकत्वम्—अर्थहीनत्वम् । यथा,—‘च, वा, चा’ऽऽदीनि
वृत्तपुराणमात्रप्रयोजनानि रामायणाऽऽदिषु बाहुल्येन दृष्टव्यानि ।

असमर्थत्वं—तदर्थे पठितमपि तस्य अवाचकत्वम् । यथा,—
“कुक्षं हन्ति सगोदरी” इत्यत्र हन्तीति * गमनार्थे पठितमपि
न तत्र समर्थम् ।

व्युत्पन्नसंस्कारत्वं—व्याकरणलक्षणहीनत्वम् । यथा,—

“गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-

माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥” (१) [विराताष्टोभिः]

“आहो यमहनः” [१।१।२८ पा०] “खाडकमैकाहं

* पदान्तरसङ्गकारेण तु “पठति” इत्यादौ हन्तेर्गमनार्थत्वं
मस्येव ।

(१) गाण्डीवीति ।—गाण्डी=तदाह्यं पदं अस्माकीति गाण्डी-
वर्जनं, (“अविभज्य गाण्डीं गाण्डीं पुनपुनश्च” इत्यमरः) भुजाभि-
बाहुभिः, विषमविलोचनस्य—विषमाक्षि—असमसङ्ख्याकां, वीक्ष्य इति ।
विलोचनानि स्य तद्योजनं, विलोचनलक्षणं, कनकशिलानिभं—सुवर्णवाचकं
इति, माजघ्ने—बाहुतमान् । वक्षोर्वीक्ष्य इति ।

[पा० १।१।२८ सू० वा०] इत्यनुमासन्नवसादादुपुर्वं च नः
प्रादुर्गमकष्याकर्मकष्य चाऽऽत्मनेपदे नियमितम्, इह तु
तदुद्भूतमिति व्याकरणेन च होनत्वात् व्युत्पन्नं स्कारत्वम् ।

पदवाक्यमपि दोषाः—

दुःश्रवानुचितार्थत्वं याम्यत्वं निहतार्थता ।

क्रिष्टत्वमप्रतीतत्वं विरुद्धमतिफारिता ॥

अविभृष्टविधेयांश-भायः सन्दिग्धता तथा ।

पदवाक्याऽऽश्रिता दोषाः पदोऽंशेऽप्येव केचन ॥ (२)

दुःश्रवत्वं १—परुषवर्णतया श्रुतिदुःखाऽऽवृत्तत्वम् । पदगतं

पदा,—

“वभुभिः सादरं नेत्रे पीयमानैव सा मुहुः ।

सुताऽऽनमेन्दुपुष्पादा कात्ताप्ये समता कदा ॥” (१)

अत्र कात्ताप्यमिति श्रुतिच्छेदः ।

• एकमात्रं पदस्य दुष्टत्वे पददोषः, पदानामेकाधिकानां
समाप्ते वाक्यदोषः, पदानां परिवर्तनेऽपि दोषस्य तादवस्ये
पर्यदोषः इत्याहुः ।

१ “वक्त्ररि क्रोधमंगुलौ तथा वाच्ये समुदते ।

रौद्राऽऽदौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥” [विनया]

क्रमेणोदाहरणम्,—

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां समूनां

यो यः पाञ्चामगोत्रे मियुरधिकवया गर्भगण्यां गतो वा ।

(१) कदाचि इति ।—वपुः—निहतं दुःश्रवत्वाऽऽदिपु दोषेण मज्जे, वपुर्देवस्य
वपुर्वपुर्नवविभर्ति, नेत्रे कोचिदित्यर्थः, दुःश्रवत्वं निहतार्थत्वे इति भावः ।

(२) वभुभिरिति ।—वभुभिः—विभ.दिभिः, सुताऽऽनमेन्दुपुष्पादा—ब्रह्महृद्य
अदोष्टोऽदोष्टोऽदोष्टा, कात्ताप्ये—अवाच्ये, परुषवर्णेन वाक्यमित्यर्थः । वभुः
श्रुतम् । पञ्चार्षं इति ।

वाक्यगतं यथा,—

“सोऽध्येष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट पितृनतामृतिं सममंस्त वसून् ।

व्यजेष्ट पङ्चवर्गमरंस्त नीतीं समूहघातं न्यवधीदरीयम् ॥” (४)

[४६०]

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यय यय प्रतीपः

क्रोधान्धस्यास्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥” (क)

[४६०]

अत्र कुपितो वक्ता ।

(४) य इति ।—स,—राजा दशरथ, वेदान् चर्षीष्ट—चर्षीष्टवान्; विद्वान्—वीन् तावान् दशनि—विनाशयनि, [दश घञ्जे संज्ञाया कर्त्तरि कौ वा] इति ताव, देवानित्यर्थे, (“विद्वन्ना विवृताः सुरा” इत्यमरः) चर्षीष्ट—चर्षेनाचर्षितवान्; पितृन्—अयिष्वाताऽऽदीन्, अतामृतिं—आहुतर्पणाऽऽदिभिः प्रोक्षितवान्, वसून्—पितृन्धामादीन्, सममंस्त—सम्यक् माहितवान्; पङ्चवर्ग—चक्र—कामाऽऽदीनां वर्ग, —समूह तं, व्यजेष्ट—विशेषेण नितवान्; नीतीं—नीतिशास्त्रे, चरिष्ट—रतवान्, ययानोति राजकाव्यमदाधोदित्यर्थः; विद्येति चायं, चरीन्—चरन्, समूहघातं—मूहघातसहितं वधा तथेत्यर्थे, न्यवधीन्—निहतवान्। अत्र घञेऽहम् “अध्येष्ट” इत्यादीनां दुःश्रुत्याऽऽक्यगते दुःश्रुतत्वं बोध्यम्। अयमाति कृतम् ।

(क) य इति ।—पाशाकृतैश्च घृष्टदुर्ध्वेन पितरि द्रोणे चत्यायेन निघने क्रुद्धश्च अश्वत्थश्च उज्ज्वलितम्। पाशरीणां, वसूनां—सेनानां मण्डपे, की यः अमुन्मुहं मदात्—निजराहुवक्रदपात् [“अमुन्मुहवत्” इति पाठे,—अमुना एव मुहवत् वत् स, वाहुनामसङ्गाय इत्यर्थे,] अहं विभक्तिं—चरति, पाशाकृतोऽर्थे—घृष्टदुर्ध्वे, यः यः शिष्य,—राजस्य, अयिचरवा,—सुरा, भीडः, कविरो वेत्यर्थे, वा—विवा, नर्मजो—जरायुः, वतः, मातृजठरस्थित इत्यर्थे, की यः तस्य अमंजः—मत्पितृवत्तुल्योऽपि भावः, कायो—कायात् इष्टा, इष्टाऽपि प्रतीकारात् स्वभावेन अदाहोऽन इव विद्ये चरन्, तथा मयि रणे—सङ्ग्रामस्यापारे इत्यर्थे, चरति—तिष्ठति सति, यय यय प्रतीपः,—मतिक्रुश, मरिरोपलापरिणतीति भावः, क्रोधेन—पितृनिहन्मज्जितेन इति भावः, अयं,—इतं व्याकृतं अविदेकशून्यः अन्, अयं—कायात्, जगताम् अयम्—आदि—अमकादि, जगतामीकोऽनेन तन्महत्तमं कापीत्यर्थः, वयं—वयमेते, मृगं चरन्

पदांशोऽप्येतत्, यथा,—

“तद्वच्छ सिद्धे कुरु देवकार्यम्” इत्यत्र “देव” इति पदांशं
दुष्टमाहुः ।

अनुचितार्थत्वं (३) पदगतं यथा,—

“तपस्त्रिभिर्वा सुचिरेण स्रभ्यते

प्रयत्नत मतिभिरिष्यते च या ।

प्रयात्ति तामागु गतिं यगस्विनो

रणाग्रमेधे यगतामुपागताः ॥” (३)

अत्र यगुपद कातर्यम् (७) अभिव्यक्तोत्थमुचितार्थम् ।

सहस्रं वाच्यं यथा,—

“सर्वसंप्रकटविवर्तसप्तपायो-

मायोमिथ्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।

(३) अनुचितार्थत्वम्—अनुत्तापत्वम् ।

(३) तपस्त्रिभिरिति ।—तपस्त्रिभिः,—आष्टादशाद्विंशत्यवस्थाभिः कर्मैः, वा
—मति, सुचिरेण—सुखोपकार्येण, मतिदीपकालिकमयोऽनुष्ठानेनेति भावः, स्रभ्यते—
प्राप्यते, स्रभिभिः,—वाचिके कर्मैः, प्रयत्नत,—प्रयत्नवाद्येनेत्यर्थः, वा च—मति,
रणाग्रमेधे—रणाग्रमेधे—यगतामुपागतामेधे, यगताम्—यगतानिति भावः,
यगताम्,—यगता, निवृत्ता इति भावः, अत एव स्रभ्यते,—कोर्तिभिरिति, कोर्ति
इति शेषः, वा मति—सर्वसंप्रकटविवर्तसप्तपायोमिति भावः, वाच—वाचिके, यगताम्—यगताम्
मेधकविक्रम इत्यर्थः ।

(७) कातर्यमिति ।—कातर्यम्—देवः, यद्वदो वि यगतामुपागताम् अतस्तदीया
एव, तादृशवीराणां भावोऽस्ति तां यद्वद्वकीर्तनमतीकादुक्तमिति भावः ।

इति भावः, अहं तथा तव अन्तः,—कुरुमी, अस्मि इति शेषः, तां यगताम्
वाचिकव्याप्यते । अत्र यगुपदस्य कुरुताम् “दीपकविवर्तसप्तपायो” इत्यादौ
दुष्टत्वमस्ति नृप इति शेषः । अन्तरा इत्यर्थः ।

(७) सर्वसंप्रकटविवर्तः—सर्वसंप्रकटः, (“सर्वसंप्रकटः, इत्यत्र, अन्तः अहं कुरुताम्
इत्यर्थः” इत्यत्र) सर्वसंप्रकटः,—विवर्तः, विवर्तः,—विवर्तनी देवा इत्यादि, ये एव सर्वसंप्रकट-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

आ.सं.सं. = (८) — जेवढा भा. जे एव विधानम् ।

पुस्तक संख्या, —

“किं नृणां गोविन्दस्य ह्येव नृणां च यन्त्रिणो यमस्य” । (८)

पादगतं यथा,—

“ताम्बूलभूतगङ्गोऽयं भक्ष जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं यान् सदैव तु यथा तथा ॥” (१०)

प्रथमे गङ्गशब्दः, द्वितीय भक्षादयस्य शब्दाः याम्याः ।

निहतार्थत्वम् *—उभयावकस्य शब्दस्य अपसिद्धेऽर्थे प्रयोगः ।

या,—“यसुनागम्यरमम्वरं व्यतानीत्” । (११)

रम्यरमन्दो दैत्यविगर्षे प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः । (१२)

क्लिष्टत्वम् †—अर्थप्रतीतव्यवहितत्वम् । पदगतं यथा,—

“चोरोदजावसतिजम्भभुवः प्रसया.” ।

अत्र चोरोदजा—लज्जा, तस्या वसतिः,—पर्य, तस्य जम्भभुवः,—जस्यसि, इत्यतिक्रष्टेन बोधः ।

वाक्यगतं यथा,—

“धन्मिहस्य न कस्य प्रेक्ष्य निष्कामं कुरङ्गावाप्याः ।

रक्ष्यत्यपूर्वदस्यप्युत्पत्तेर्मांससं शोभाम् ? ॥” (१३)

अत्र धन्मिहस्य—कङ्गावस्यस्य, शोभां प्रेक्ष्य कस्य मांसं न रक्ष्यतीति सङ्गद्वयः क्लिष्टः ।

* श्लेषादौ एतस्य दोषः ।

† क्लिष्टत्वं, विरुद्धमतिकारित्वम्, अविसृष्टविधेयांशभावश्च ।

एतानि समामगताभ्येव पददोषाः ।

(१०) ताम्बूलैति ।—ताम्बूलभूतगङ्गा,—ताम्बूलपुष्पैरुदय इत्यर्थे, अर्थ मानुषः । तर्ज—पुष्प इत्यर्थे, जल्पति—कथयति, यान् तु यानि, द्विजेत्यर्थे, यथा तथा—यथा तत्र, सदैव खादनं—भोजनं, यान् क करोति । यस्यावर्जं इत्यन् ।

(११) यसुनैति ।—यसुनायाः शब्द—अर्थ [अर्थ], (“रम्यर सविधे पुरि सविधेऽपि विधेयः” इति मेदिनी) रम्यरम्—वाचाञ्च, व्यतानीत्—व्याप ।

(१२) रम्यरमन्दस्य पदमात्रं पदवर्तं दुष्टत्वम् । पदोक्तमन्ते तु,—“यसुनाया निरिधेने” इत्युदाहरणं बीजम्, अत्र हि नमेति पदानीं दुष्ट ।

(१३) धन्मिहस्येति ।—अपूर्वा—पूर्वमदृष्टा अष्टुता वा, वस्ये—वैदवस्यमपिदृष्टे

वाक्यमावयतान् दीपानाह,—

“वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते ।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा ॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च ।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः सुवाक्यमावगाः ॥”

वर्णानां रमानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम् । यथा
—“कृतमनुमतम्” (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम् । अत्र हि
शाब्दबन्धत्वं दीर्घसमासत्रय उचितम् । तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणतत्त्वानुसारेण कृतः
अनुशासनमुखद्वय खेच्छया कृतश्च । पूर्वः असङ्कदेव दोषः
द्वितीयस्तु सङ्कदपि ।

आद्यो यथा,—

“दलिते उत्पले एते अचिणी समलाङ्घ्रि ! ते” ।

द्वितीयो यथा,—

“वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुचन्दनविन्दुवत्” ।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम् । यथा,—

“उद्यंमाधव तर्वालो मर्वन्ते चार्वदस्थितिः ।

नात्रर्जु युज्यते गन्तुं गिरो नमय तन्मनाक् ॥” (२१)

ध्याजस्तुतिय अमङ्गारप्रस्तावे वक्ष्यमाणः । यथा,—

“पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समसावयोः सदतम् ॥”

(२१) उद्यंमाधवि ।—अथ मर्वन्ते—मरी, —निर्जङ्गमश्च, अतो—अवकाशे,
मर्वा उर्वी—महती, चार्वदस्थितिः,— सुदुः स्थिता, तर्वाको—तद्वत् नैकी, नम
यन्—मर्यादा यथा तन्मा, गन्तुं न युज्यते—न गच्छते इत्यर्थः, तन्—तन्मा, मनाक्—
इत्यर्थः, त्रिर,—मर्यादा, नमय—मर्त्यं अहम् । इत्यादिर्हं इत्यर्थः ।

अधिकपदता ० यथा,—“मदागिषं मोमि पिनाकपाणिम्”
इत्यत्र “पिनाकपाणिम्” इति विशेष्यस्य अधिकम् ।

“कुर्म्या हरण्यापि पिनाकपाणे,” इत्यत्र तु सतिदुष्पृष्टत्व-
शुचमाय “पिनाकपाणेः” इति विशेषणं युक्तमेव ।

• "गुण साध्यधिकं पदम्" यथा,—

“याचरति दुर्जनो यत् सङ्गमा समभोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तद्य न ज्ञाने ज्ञाने स्थिति मम किन्तु मेव निरुताम ॥" (६)

एतत् "न म ज्ञाने" इत्ययोग्यवच्छेदकम् । द्वितीयं "ज्ञाने"
इति अयोग्यवच्छेदकम् (ख) इति वैचित्र्यातिशयः ।

“सन्धमे विभवे ह्ये विषादेऽप्यधिके पटसः ।” गुण एव ।

मन्त्रमे यथा,—

“एष्यमर्ष्यमितिवाटिमं नृपं मोक्षदेव्य भवताप्रजो यतः ।

अत्रकोपटङ्गमार्चिर्धनतः मन्दधृष्टममुदयतारकाम् ॥ (छ) (१३०)

(४) आचरन्तीति ।—दुर्जनं अहंता—वस्तुतस्तत्र वैव, मनसाऽपि वशीकृतम्—
 आचरन्तीति । अहंताऽपि मनसि अचरन्तीति । अहंता—आप्यायोति वाचन, वन्
 आचरन्ति—अवन्तिहन्त, तन् न काये हन्ति न, अदिहन्त काये पय, किन्तु मनसि हन्तान्ति
 नैव हन्ति—आचरन्ति । दुर्जनस्य ह्रीर्जसं जानाति, पय मनसि अचरन्ति वन्ति
 येन हन्तीति भावः । कीति (आचरन्तीति) उच्यते ।

(५) अदीनकर अदकद—बदीनकर—आनाभादयो अर्ह, अदकद—निहा-
 न्नादकद, तथा च,—दुर्जनकर एवो अदीन मि आतः अर्हति भावः । कामे इति—
 दिती, कामे इति परमिदक, अदीनकर—अदकदप्रानकर, अदकदकद, तथा च,
 अदकद, कामे, नान्द इति, अदकद,—अदकदकद कामे, तथा नान्द इति भावः ।

[illegible]

वाक्यभावतान् दोषानाह,—

“वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते ।

अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा ॥

भग्नप्रक्रमता ख्याति-हता साङ्गरोऽपि च ।

गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः सुर्वाक्यमात्रगाः ॥”

वर्णानां रमानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम् । यथा,—
—“कृतमनुमतम्” (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम् । अत्र हि
मादृक्त्वत्वं दीर्घसमासत्वं उचितम् । तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः ।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणनियमानुसारेण कृतः,
अनुयायनमुद्देश्यं स्वेच्छया कृतश्च । पूर्वः असङ्गदेव दोषः,
द्वितीयस्तु सङ्गदपि ।

याद्यो यथा,—

“दन्तिते उत्पले एते अचिणौ अमलाङ्गि ! ते” ।

द्वितीयो यथा,—

“वासवाऽऽगामुक्ते भाति इन्दुयन्दनविन्दुवत्” ।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवृत्तत्वम् । यथा,—

“उर्ध्वमावत तर्धानो मर्यन्ते चावेषस्थितिः ।

मातृर्जु युज्यते गन्तु गिरी गमय तन्ममाक् ॥” (२१)

व्याजश्रुतिय अपङ्कारप्रस्ताव वक्ष्यमाणः । यथा,—

“पृथुक्वाते सरपाय भूयितमि गेपपरिजमं देव । ।

विममल्लरेणुगदमं सम्प्रति मममावयोः मदमम् ॥”

(२१) उर्ध्वमावति ।—अत्र सर्वे—मरी,—(नमंयदेवम्, अने—कवचम्,
अतो चरो—महती, चावेषस्थितिः,—पृथु स्तिता, तर्धानी—महती केवी, अत्र
अत्र—अत्र दृष्टा तथा, गन्तु म दन्तिते—अत्र मर्यन्ते इत्यत्र, गन्तु—गन्तु, ममाक्—
दृष्टम्, त्रि०,—ममम्, ममम्—मती कुम् । अत्रावर्त इत्यत्र ।

अधिकपदता ० यथा,—“मदागित्र मोमि पिनाकपाणिम्”
इत्यत्र “पिनाकपाणिम्” इति विशेषणसधिकम् ।

“कुर्याद्दृष्ट्यापि पिनाकपाणे” इत्यत्र तु अतिद्व्युपपत्त्य-
सूचनाय “पिनाकपाणे” इति विशेषणं युक्तमेव ।

० “गुणः क्ताप्यधिकं पदम्” यथा,—

“आचरति दुर्जनां यत् मरुमा मममोऽप्यगोचरानघान् ।

तत्र न जाने जाने मृगति मम किन्तु नेत्र निहुरताम् ॥” (ङ)

अत्र “न न जाने” इत्ययोगव्यवच्छेदकम् । द्वितीयं “जाने”
इति अन्वययोगव्यवच्छेदकम् (ख) इति वैचित्र्यशतिसयम् ।

“मन्त्रमे विप्रयै हयै विधाटेऽप्यधिकं पदम् ।” गुण एव ।

मन्त्रमे यथा,—

“अर्थमर्थमिति वाटिमं मृषं मोऽनवेद्य भारतायज्ञो यतः ।

अत्रकोपदहनार्विषं ततः मन्दधे दृगमुदयतारकाम् ॥” (झ) [१३०]

(ङ) आचरतीति ।—दुर्जनं मरुमा—अतर्कितं न वेद, मममोऽपि अगोचरान्—
अविद्वान्, यत् इति मन्त्रं अर्थमन्त्रादिवचनं, अघान्—कृत्यानीति कावचं, यत्
आचरति—अनुतिष्ठति तत् न जाने इति न, अत्र तु जाने एव, किन्तु न न निहुरता
नेत्र मृगति—आचरति, दृक्कलमो दौर्जन्यं जानाति, एव तत्र अविष्टं अने
मिच्छति कीति भावः । कीति (आकांक्षेति) इति ।

(ख) अत्रमन्त्रमन्त्रद्वयम्—अमोक्षम्—ज्ञानाभावात्तन्त्रम्, अमन्त्रद्वयम्—निरा-
कारकम्, तथा च,—दुर्जनस्य दौर्जन्यं मिच्छासि ज्ञानमिति भावः । जाने इति—
द्वितीयं जाने इति पदमिच्छा, अमन्त्रमन्त्रम्—अपरिज्ञानम् अमन्त्रद्वयम्, तथा च,
अद्वैतं जाने ज्ञान इति, अत्रापि,—अद्वैतं जाने, तथा ज्ञान इति भावः ।

(झ) अर्थमिति ।—अर्थमर्थमिति वाटिमं मृषं नाम मृगीत्या अर्थोप-
निषद्, (अर्थोपनिषदस्य परमार्थस्य अर्थोपनिषदस्य मृगीत्या अर्थोपनिषदस्य) । य,
—परमार्थम्, अर्थम् अर्थम्, मरुमा इति मृषं, इतिमार्थम् अर्थम्—अर्थमर्थमिति,
अमन्त्रम्—अमन्त्रमिति अर्थम्, यतः,—यत् इति, अमन्त्रम्,—यत्, तिष्ठतीति
मृषं, यतः,—यत् इति, अमन्त्रमर्थमिति—अमन्त्रम् इति अर्थमर्थमिति अर्थम्,
अमन्त्रम्—अमन्त्रमिति, अमन्त्रमर्थमिति, अमन्त्रम्—अमन्त्रमिति अर्थम्, अमन्त्रम्—
अमन्त्रमिति, अमन्त्रमर्थमिति, अमन्त्रम्—अमन्त्रमिति अर्थम्, अमन्त्रम्—

न्यूनपदता • यथा,—“तथाभूता दृष्टा” (१३ पृ०) इत्येव
पूर्वमुक्ते । अत्र “अस्माभिः” इति, “विद्ये” इत्यस्मात् पूर्वम्
“इत्यम्” इति च पदं न्यूनम् ।

विद्यये इयं च यथा,—

“दृष्टा स्फोतोऽभवदनिरमो लेख्यपक्षं विद्यान्
चित्तं । चित्तं । किमिति । किमिति । व्याहरन् निष्पन्नम् ।
नास्मिन् गन्धो न च सधुक्कणा नास्ति तत् मौकुमायं
घूर्णन् मूढो वत । नतगिरा व्रीडया निर्जगाम ॥” (अ) [१३]

विषादे यथा,—

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्टति हसिष्यति पञ्चजानम् ।
इत्यं विचिन्त्यति कोपयति द्विरफे
हा ! हन्ता ! हन्ता ! नलिनीं गज उज्जहार ।

[सप्तमः]

• “उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।”

(अ) दृष्टेति ।—अथी चित्रः,—अनर, विद्यान्—मदत्, लेख्यपक्षं—
अमल, दृष्टा, स्फोतः,—आनन्दोत्फुल्ल इत्यर्थे, अभवन् ; चित्तं ।
नास्मिन्, किमिति किमिति व्याहरन्—ब्रूयन्, निष्पन्नम्, तस्मिन्
शेषः, अस्मिन्—लेख्यपक्षे, न गन्धः, न च सधुक्कणा—अनलविन्दुय म,
वसिष्ठ, पञ्चतदश्वत्थ इति शेषः मौकुमाय—सुकोमलत्वम्, नाप का
दृष्टेति शेषः, वत—खेदे, मूढा घूर्णन् व्रीडया—लब्धया, नतगिरा,—अवसत
अन्, निर्जगाम, तत्वादिति शेषः । अस्याजाना इत्यम् ।

(अ) रात्रिरिति ।—रात्रिः गमिष्यति—रजनी निवर्तिष्यते, च

भास्वान्—सूर्यः, अनुदेष्टति—अनुदधति, पञ्चजानम्—

ति—विचिन्त्यति, कोपयति—अनलकुपयति, द्विरफे—अन

, विचिन्त्यति इति, हा ! हन्ता ! हन्ता !—विषादव्यञ्जकम्

नलिनीं गज उज्जहार ।

अधिनपदस्य च यथा, —

“विद्यते न भवत्येवमन्तु वागद्वयकम् अदेन ।

भाष्ये हि भवत्येवमन्तु वागद्वयकम् अदेन ॥” (३३) (भाष्ये)

अतः भवत्येवमन्तु वागद्वयकम् अदेन, अदेनादेन अथ पदार्थो
न । “भाष्ये हि भवत्येवमन्तु वागद्वयकम् अदेन ॥” इत्युक्तम् ।

अथान्वयम्—अविद्यमानं नम, —पदव्यतिरिक्तं यत् नम
इति नम आह । यथा —

“दयं नम अन्वयिनी कौटिलीयम्

अन्वयिनीयं यथा विनाशितम् ।

• इति नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् ;
तत् नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;
इति नम अन्वयिनीयम् ।

विहितं यत् अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा, —

“कदेति अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् ।

अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् ॥” (अ)

अतः नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;
इति नम अन्वयिनीयम् ।

इति नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;
इति नम अन्वयिनीयम् ।

(३३) विहितम्—अन्वयिनीयम्, यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

अतः नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

(३४) अन्वयिनीयम्—अन्वयिनीयम्, यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

(३५) कदेति—अन्वयिनीयम्, यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

अतः नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

अन्वयिनीयम्—अन्वयिनीयम्, यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

अतः नम अन्वयिनीयं यत् नम अन्वयिनीयम् । यथा नम अन्वयिनीयम् ;

अथ पादगतं बहुगुणं हृदयमात्रं किमिति न पद्यमि १
 । अदृष्टादिगुण, मन्मथमोहपं कोपं मुञ्चेत्यन्वयः । पद्य-
 मन्मथं तु विह्वलमन्वयादेः ।

वाक्यान्तरं वाक्यान्तरमध्ये गो मर्भितलम् । * यदा,—

“यदापकारानिरमेर्दुर्गणे अद्य अद्वितिः ।

अमंष्ट माधुमन्तर्गो न विधेया कदाचन ॥”

अथ हर्षोपपादवाक्य वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टम् ।

अर्थात्वाचः,—

पुनरपाम्यकटत्वं व्याकृतत्वं महेतुता ।

स्मर्योक्तता यो नमस्तत्वं म्यातिविरुद्धता ॥

* मर्भितलं काचिदुच , यदा,—

“विह्वलहृदयविभक्तवतुराघाटा मर्भो साध्यते

मिहा साधुति वदन्त एव हि अथ गोमाचिताः पश्यत ।

विमोघ मन्मथाद्यन किमप्यव दामाद्य मन्मथे नमः

दृष्टान् मादुरभुत् कथाऽद्भुतमिदं यदेव चार्त्तं मतम् ॥”(ट)

अथ “वदन्त एव हि” इत्यादिवाक्य वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्ट

मन्मथान्मथय पुन्याति ।

(११) विह्वलहृदय — अर्थात् दुःखीचित्तः । विभक्तवतुः अर्थात् अद्वयवत् । हृदय अर्थात्
 मन्मथम् । विह्वलहृदय — विह्वलहृदयः, अर्थात् — अद्वयवत्, अद्वयवैविध्य भावः,
 मन्मथः, — विभक्तवतुः, अर्थात्, अर्थात्, — अर्थात् अर्थात्, अर्थात्, अर्थात्, अर्थात्, अर्थात्,
 १) वाच्यते — वाच्यते, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात्, अर्थात्, अर्थात्, अर्थात्,
 २) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ३) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ४) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ५) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ६) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ७) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ८) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 ९) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,
 १०) अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्, अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात् अर्थात्,

अथ यानि कविद्वयोर्ना मध्ये मुकुमारचित्तमध्यमाऽऽत्मक-
त्रिगणो भावतो अमन्तारं बहति, ता गणोरकाण्यपरिचिताः
बहमितरकाण्यरत्न प्रमथा भवन्तु ? इत्येकोऽयं । यामासादिस्य-
प्रभावा मध्ये त्रिपदगा बहति, ता मेषपरिचिताः अयं प्रमथा
भवन्ति + इति द्वितीयोऽयं । अयं दृष्टमपि नितरा दुर्बोधम् :
कण्ठाना परिवर्तनमपि बहतावास्तादृशव्यादयमर्हतीव ।

अथ चित् प्रागुक्त्यस्य कवे वा अभिप्राय यथातु तदस्य या-
प्रतिपादनं व्याहृतम् । यथा,—

“इति हृदयं युना न नरेन्दुकलाऽऽदयः ।

योऽस्तं दृश्यं तन्मो कोऽनोचनचन्द्रिका ॥” (२०)

अथ यथासिद्ध्युक्तता नाऽऽनन्देति, तेषामिवाऽऽनन्दाय
तस्या अभिप्रायाऽऽरोपः ।

दादा—द्वयोना, अथ कदा कविमक—कोऽयं कवि—द्विष्यन्त्येव इति भावः ।
अथ,—कृपा—निवृत्तक, अदाता—कल्याणक, अथविषादिकी अथको-
—अन्तर्गतक, दादा—द्वयोना, द्वयोना—द्विषाया, अथ कदा कविमक—
देव कृपाया विनयकान्तकक बहति, ता कला अहता अविनय—अथकोकेनेति
भावः, कृपा,—कृपाऽऽभादक, अथ,—अविषाद, अदाता—दुर्वीर
का, अमिष—आकाशमिव अविष, अथविषिता,—अविषविषिता, (अपि
अनायादाय । केन—अथ, अदाते—अथको, कोऽयं न अथको कृपा अथको-
अथ, अथ,—ता कला अहता—अन्तर्गतक, अविनय—विषादक,
कृपा,—कोऽदातिष्ठ, अथ,—अथ, अदातामिव अमिष अविष,
अथविषिता,—मिषाऽऽभादित्वा इति भावः, केन—अथ, अदाते कोऽयं न
अथको कृपा अथकोक । अविषिकी इत्यम् ।

(२०) अथकोक्तिः—के,—दुर्वीर, अदाता अविषचन्द्रिका—अहताऽऽनन्द-
नीति भावः, इयं तन्मो—अनादी, द्विष्यन्ते—अथकोकते, नरेन्दुकलादयः,—
अविषवाचककावचनक, तेषां कृपा—अहतायां कृपयं न अविष—नाऽऽनन्देति ।
अथ इन्दुकलाऽऽनन्दकककृपा अहता नाथकाया अन्तर्गते अथकमाकिरकृपा-
अथकाऽऽनन्देव अन्तर्गतेनिवृत्त इति भावः । यथा—अथ इत्यम् ।

अनुवादा विधेयैवमयैदोषाः प्रकीर्तिताः ॥”

दृक्कृतता—दृ.—दृष्टः, विद्म इति यावत् क्रमः.—यस्य
कर्मो यस्मिन् स दृक्कृतः ; यथा,—यस्य भावः इति शब्देन
प्रधानोद्भवः, ततः कुतः सोऽप्यनेन तन्मार्गं पुनरेव विनीतुमशक्यं
नैव पतनमिति यथाक्रममेवैतेषां भावित्वात्तद्विचित्रं, विचित्रं
विना ततोऽप्युपायार्थेन दृक्कृततादीपः । एवमन्यत्रापि ।

याम्यत्र ० यथा,—

“ताम्रमुद्रारतुषोऽयमर्को मञ्जति वारिधौ” । (१)

कटत्वम्—यथैव ततोऽप्युपायार्थेन दृष्टत्वं । यथा,—

“महा मध्ये यामामिधममृतनिष्यन्दमरमा

सरस्यत्वादामा वदति बहुमामो परिमलम् ।

प्रमादं ता एता घनपरिधिताः केन महतां

महाकाव्यशोभम् स्फुरितमधुरा यान्तु क्वयः ॥” (२)

० याम्यत्रमधमोत्तिष्ठ गुणः, यथा,—

“एषो समहरविषो दीमद् दैवगवोणपिडो व्य ।

एदे च रस्मिन्मोहा पडंति यामामु दुग्धधार व्य ॥” (३)

(१) ताम्रेत ।—ताम्रमुद्रादिव—रत्नवर्णनस्य वा विचित्रेव, तुल्यं च
वर्णः,—नृप, वारिधौ—समुद्रे, मञ्जति—मलमेतौल्ये ।

(२) सदैति ।—चतुर्दश निष्यन्दः,—चक्राव इति यावत्, तैम हाकं
रसवती, बहुमामो—नागारोतिमद् यता, उद्दामा—घोटा, इय सरसवती—क

(३) एषो इति ।—[“एष समहरविषो दुग्धते दैवगवोणपिडो व्य । ए
रस्मिन्मोहा पतन्ति यामामु दुग्धधार इव ॥” इति संस्करणम्] । दुग्धं हि नि
कीर्ति । एव,—परिदृष्टमानः, समहरविषः,—चन्द्रमण्डल, (“विष्णो
मण्डलं विष” इत्यमर) दैवगवोणपिडः,—नवनीतपिण्ड इव, दुग्धते, म
येव । एव च रस्मिन्मोहा,—किरचपडा, यामामु—दिशु, (“दिशु इति
आमा आमाव इति शब्दः ता” इत्यमर) दुग्धधार इव पतन्ति । एव दैवगवोणपि
दुग्धधाराम्भवात्तानी वाच्यं, नक्षत्रमन्त्रवतीति शब्दाद्वाहु एव ।

अथ यासा कविरुचोना मध्ये मुकुमारचित्रमध्यमाऽऽत्मका-
त्रिमार्गा भारती अमत्कारं वहति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः
कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु ? इत्येकोऽर्थः । यासामादित्य-
प्रभाणा मध्ये त्रिपद्यगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना
भवन्ति ? इति द्वितीयोऽर्थः । अर्थद्वयमपि नितरा दुर्बोधम् ;
शब्दानां परिवर्तनेऽपि कष्टतायास्तादवस्थादयमर्थदोषः ।

कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वा अभिधाय पद्यात् तदन्यथा-
प्रतिपादनं व्याहतत्वम् । यथा,—

“हरन्ति हृदयं युनां न नवेन्दुकलाऽऽदयः ।

योष्यते यैरियं तन्वो लोकोत्तमचन्द्रिका ॥” (२७)

अथ येषामिन्दुकला नाऽऽनन्दहेतुः, तेषामेवाऽऽनन्दाय
तन्वो चन्द्रिकात्वाऽऽरोपः ।

यासा—रुचोना, मध्ये सदा परिमल—भीरम वहति—रुचिम् अदने इति भावः ।
अमल,—सुखानां—विषयभोग, सदा—सदाशिव, अमलनिष्पन्निनी हरन्ती
—सदाशिवोत्पन्न, यासां—भीरोना, रुचोना—किरचाना, मध्ये सदा परिमल—
दीवाहानां विकटं कलितम्, वहति, ता सदा नवता स्फुरितेन—नवमरोधेति
भावः, नपुरा,—नपुराऽऽभादवत्, अमल,—अमलायाः, अहाकाव्य—दुर्बो-
धाव्यं, आनन्द—आनन्दमिव लज्जितं, अमपरिचिता,—अतिपरिचिता, (अपि-
दशाभावात् ।) हेन—अथ, प्रसादं—प्रसन्नता, कानु ? न कथमपि प्रसन्ना भवन्ती-
त्यर्थः, अमल,—ता सदा नवता—आनन्दानिभवं, स्फुरितेन—विज्जमानं,
नपुरा,—अमोहाविष्टा, अमल,—अमलः, अहाकाव्यमिव लज्जितं लज्जितं,
अमपरिचिता,—सिद्धाऽऽनन्दादिना इति दातव्यं, हेन—अथ, प्रसादं कानु ? न
कथमपि प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः । विस्तारितो हेतुः ।

(२७) हरन्तीति ।—हे,—पुरजि, लोकाणां लोचनचन्द्रिका—नवनाऽऽनन्द-
नीति वाच्यं, इहं तन्वो—लज्जितो, लोकाणां—अमलोत्पन्न, नवेन्दुकलादव,—
अमलनामककलावधनव, तेषां युनां—नवचाना, हरयं न हरन्ति—नाऽऽनन्देति ।
अथ इन्दुकलाऽऽनानन्दकवन्तुता वहात् आनन्दायाः अमलाये अमलनाकिरुदव-
नान्दवात्वाऽऽरोपेव अल्लोभित इति वाच्यम् । एकाग्र इत्यम् ।

अहेतुता—(निहेतुता) * हेतोरवचनम् ; यथा,—

“गृह्योतं यनाऽऽमोः परपरिभवासोचितमपि

प्रभावात् यस्याभूय ग्लु तव कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतगोकाय तु भयात्

विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥” (२८)

[वज्रोपहारः]

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निहेतुत्वम् ।

* “निहेतुता तु स्यातेऽयं दोषता नैव गच्छति” ।

यथा,—“चन्द्र गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते

पद्माऽऽश्रिता चान्द्रमनीमभिध्याम् ।

उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोला

द्विसंयया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥” (६) [कुमारव०]

अत्र रात्रौ पद्मस्य भङ्गोच, दिवा चन्द्रमस्य निष्प्रभत्वं
लोकप्रसिद्धमिति ‘न भुङ्क्ते’ इति हेतुं नापेक्षते ।

(२८) गृह्योतमिति ।—अत्र प्रति श्लोकात् लज्जमानमस्त्रं वस्त्रोप्य अग्लुतम्
एकस्मिन् । हे अस्त्र ! त्वेव, मत्पिबेति भावः, त्वं परपरिभवात्—दुःखदादिकपयवृत्ति
परिभवाभयादित्यर्थः, [“परिभवाभयात्” इति पाठान्तरेऽप्ययमेवायं] नोचितम्—
अनुचितवद्वचनमपीति भावः, साक्षात्तस्य अस्त्रवद्वचननिषेधादिति भावः, गृह्योतम्—
अवलम्बितम्, चासी, —अमरः, वस्य—मत्पितुः, प्रभावात्—तजसः, तव कावत्—
कोऽपि, जन इति शेषः, विषयः,—गोचरोभूतः, न अमुत् इति खलु न, यावत्
यवे एव जनस्तव गोचरोभूत इत्यर्थः, दोषस्य सर्वगमित्वात्, भाव्यता त्वा बहुवु
चक्षुषेः बहुतावानिति भावः, तेन—मम पिता, सुतगोकात्—सुतत्वेन निष्प्रभत्वं
जन गोकात्, न तु भयात्, शस्त्रम् इति शेषः, त्वं परित्यक्तम् अस्त्रं, अहमाप त्वं
विमोक्ष्ये—अस्यामि, यतः,—मोक्षवादिसर्वः, भवते—गुणः, स्वस्ति—गर्भः,
भुवादिति शेषः । विच्छिन्नो हृदः ।

(६) चन्द्रमिति ।—पार्वत्या सुन्दरचर्ममिदम् । कोका—अवका, लज्जोः
चन्द्र गता इती, रात्रादिति भावः, पद्मगुणान्—अमलमितिजनितवृत्तान्तीति भावः,
न भुङ्क्ते—नाऽऽप्यादिवत्, पद्माऽऽश्रिता—वशापिठता इती दिवसे इति भावः,

अनधीकृतत्वं यथा,—

*प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्प्राप्तः किम् ?

दत्तं पदं गिरसि विद्वितां ततः किम् ?

सुनार्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम् ?

कल्पं स्थितं तनुभृता तनुभिस्ततः किम् १* (२८) [वैशम्पयन०]

अथ "तत् किम् ?" इति न गरीकृतम् । *

पौनऋत्यं यथा,—

“सस्रज्जामाऽयमोदपतिमस्तज्जमधेरस्तरीर्वायमाप्ते

मेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीभूतायाम् ।

कथाम् सम्भविष्य मज्ज लोप । मम सुख इति वद । शङ्का

तार्त चापदितोयं वहति रथधुरा को भयस्यावकाशः १४" (१०)
[रथोवहा१०]

पञ्च सप्तदशोपादनाः पुनरुक्तः ।

* भङ्गसारेण निर्देयत्वं नवीकृतत्वम् । “ततः किम्” इत्यत्र “तस्मात् किम्” इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्तनेऽपि उत्क्रयाभावा-
दनवीकृतत्वमेवेति कथितपदत्वाद्देदः ।

(२८) शास्त्रादिति ।—अथविदितानि च तन्निमित्तम् । अथवशात्तदुक्तम् —
 सर्वमनोवचनपूर्वम्, विदितम्,—अथदत्तम्, शास्त्रात्, अनेविति केचन सर्वम् शीघ्रम्, ततः
 विदितम् १—न विदितमप्येवम् । विदितम्—वेदितम्, निश्चितं यद्वत्, वेदितो विमर्शिता
 इति भावः, ततः विदितम् २ । विदितम्,—अथविदितम्, अथविदितम्,—अथविदितम्, अथविदितम्,—
 शीघ्रम्, ततः विदितम् ३ । तदुक्तम्—आदिना, तदुक्तम्,—अथविदितम्, अथविदितम्,—
 आदिना, अथविदितम्,—आदिना, अथविदितम्,—आदिना, ततः विदितम् १ । सर्वमनो-
 वचनपूर्वम् अनेविति भावः । अथवशात्तदुक्तम् ।

[illegible]

— ५५५ —

॥ "अथोक्तं यत्तु तदा ते तु न ज्ञानं विविदध्वन्" । [१००]
 अत्रिमात्राज्ञानेन विविदध्वन् इत्यर्थः—

॥ अथ श्रीगणेशाय नमः ॥
 इति श्रीमद्भगवत्पुस्तके
 श्रीकृष्णार्जसंवादे
 धर्मशास्त्रे
 अर्जुनस्य द्रुपदस्य वचनम् ॥

[illegible][illegible]

"नमस्तस्मै श्रीगणेशाय नमः ॥ इति."

अथ हरेः शुभं आर्क्षेत्प्रसिद्धम् ।

विध. — विधेयस्य, अनुवादः, — यथाधान्येन निर्देशः, यथा,
— “यद्यप्यपवित्राभिः स्तुतिभिश्च श्रेष्ठे नियोगः” इत्यत्र
अपि नः यद्यप्येन शोध्यते इति विधेयम् ।

ବିଶ୍ୱାସୀୟାୟାହ, —

रमस्योक्तिः स्वगन्देन स्यायिमहारिषोऽपि ।

प्रतिकूलविभावादि-यहो दीप्ति. पुनः पुनः ॥

गौरी राजमहामाया, धनुराद्य विग्रहः। कोकमाः पुष्पकतो-
मिह आदयः शार्ङ्गवज्रमहदयः, स्त्रीकटाक्षेण गदत् ।

अत्राभावे, निशादा विकसति कुमुदं, चांदिता गुल्लपथे,
मिथ्यानेषु मृग्य भवति च मिथिना, नाप्यगौरु फलं स्यात् ।
न प्याप्तातो वसन्ते, न च कुमुदपक्षे गन्धसारदृमाणा-
मित्याद्येवमन्यत् कविमदयमा मत्कार्योना पवन्त्य .” (६)

* यत्र शून्यगण्डस्य पर्यायांतरचोपादानेऽपि दोषस्याप्य
मह्यस्य इति प्राप्तिरिति तत्त्वोद्देशः ।

[illegible]

अस्यैव पदस्यैव इति भाष्यमिति सूचितः ।

[illegible]

इन्द्राणि । तत्र सप्ततयेः । रीः शेषाः पञ्चोत्तिनाः ।

१२३४५ ६७८९१० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

[illegible]

* 2014. 12. 14. 14:00 ~ 15:00

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

* 体自四时，中气者，谓其气在四时之中，故曰中气。

1. 1944

[illegible][illegible]

यदा,—आदिने निर्वेदाऽऽदीनां गान्धमचारिणा, वीरे च
वैवर्त्तकायाऽऽदीनां भयानकप्यानुभावाऽऽदीनां पदपम् । (११)

पुन पुनर्दोसियंया,—काटख्ये मद्यामेनाविनाये ।

अकारं—अनुदितेऽमरे, पदम्—प्रकटनम् । यदा,—
विष्ठा दितीयेऽहे चनेकवीरमदये प्रहसे दुष्यंभनप्य भानुमत्या
प्रभोदवर्त्तनम् ।

अवाण्ते ते ? यदा,—वीरचरिते राघवभामंरयोदांराधिकृते
मह्यमि "बहुवर्त्तनीयमाय गच्छामि" इति राघवप्योक्तिः । (१२)

अहम् अतिरिप्यति यदा,—किरातार्जुनीये सुराद्वना-
विनामाऽऽदिपदम् । (१३)

अहिमोऽमनुमथानं यदा,—रत्नावल्यां चतुर्थेऽहे वाभ्रया-
ऽमममे वागरिकाया विष्पृतिः । (१४)

(११) अदाहानि, अद'त ।—आदिने—अ हे वीरे । निर्वेदादीनामिति ।—
आदिपदेन आधुनिकविमलश्रुतिमतीनादीन् पदपम् । अद्यमानस्य विवदमिति
द्वितीये । वैवर्त्तकायाऽऽदीनामिति —अद्याऽऽदिपदेन आनिदेन आदीनां पदपम् ।
भयानकमेति —उदम् आदिमतीमकाऽऽदीपम्वनचपम्, मीन,चा'दमतीमकाऽऽदि-
कम् विवाचयि वीरे विवदमिति कविपम् । यदा च, वीरे वसिष्ठाचतुर्थीकृत-
मह्यमिहमप्यमनाविनाऽऽदीनां अकारिणानि पदंमनुविनामीइति वीचनम् ।

(१२) आवाचिद—राघव् अचिदह तच्छिन्नावाचो पदम् । ["वागादि-
वद" इति आदाजरी —अवाचयेव वाचनपदम् । "वृगाविदये" इति वाडेय —दूरम्
—अमलम्, अदिपदे—उदृते अदेक महे इति वाचम्] । बहुवर्त्तनीयमाय—
नेवाविर्त्तं बहुवर्त्तनं निवर्त्तितं चतुर्थम्, वीरचरिते दितीयादाहे,—"वी वीरे च
दिवसा वीचपमं" इति अमदम्यते परम् "दवम्" इत्येतेन चतुर्थमीयमाय
अवाचि इवदवीचिवा वाचयति अवीरता मवादइति इति वीचमडाव ।

(१३) विनातार्जुनीयम् वीरवृत्तमानतया आचरणादिपदेन वीरम् तिरि-
काव ।

(१४) अहिम् इति ।—अहिम्,—अमानम्, अमनुमथानं—विमलपम् ।
हृन्पदम्—अ अविनाया विह्वलाङ्गनप्य अचुचिम् । अर्धं भाव,—विमलवर्त्तनः

प्रकृतयः,—दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याय, त्रिंशु ।
धीरोदात्ताऽऽदयः, तत्र यो यथाभूतः, तस्यापथावर्णने प्रकृति
विपर्ययो दोषः ; यथा,—रामस्य कृपणा बालिवधः । यद
वा,—कुमारसम्भवे अष्टमे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमिष्ठायो
सम्भोगवर्णनम् ।

दोषाणां कचिददोषत्वं कचिदुच्यते,—

उल्लानां दोषाणां केषाञ्चित् कचिददोषत्वं, कचिदुच्यते
तत्र तत्तदोपोक्षेपस्यत्वेपु पथाधोभागे दृष्टव्यम् ।

“अनुकारणस्य सर्वेषां दोषाणां स्याददोषता ।”

यथा,—प्रनपत्येव वेधेयः “स्कन्धस्ते यदि बाधति ।” (१५)
एत बाधतीति दुष्टमप्यनुकरणत्वाददुष्टम् ।

इति दीपविवेचनं नाम चतुस्रिध्या ।

पष्ठशिखा ।

सकलवचनाहं नम्यते,—

“य रसम्याङ्गिनो धर्माः गीर्याऽऽदय इषाऽऽत्मनः ।
उत्कर्षेहृतयस्ते म्युरचलम्यितयो गुणाः ॥”

आत्मन एव हि यथा गीर्याऽऽदयः, नाऽऽकारण्य, तथा रस-

इति । रसो रसम्याङ्गिनो धर्मः । गीर्याऽऽदय इषाऽऽत्मनः ।
उत्कर्षेहृतयस्ते म्युरचलम्यितयो गुणाः ॥
आत्मन एव हि यथा गीर्याऽऽदयः, नाऽऽकारण्य, तथा रस-

(१५) सकलवचनाहं नम्यते,—सकलं वचनं—सकलं, वचनं—सकलं । सकलं वचनं

इति चतुस्रिध्या ।

“माधुर्यं प्रमादाऽऽख्यान्वयम् । न चर्मात्मा । अथमन्वितम्,—
निष्ठतावन्मात्मा ।

अथान्वयः,—

“माधुर्यं प्रमादाऽऽख्यान्वयम्” समुद्धारिताः ।

माधुर्यं प्रमादाऽऽख्यान्वयम् —

“माधुर्यं प्रमादाऽऽख्यान्वयम्” चित्तस्य “द्रुतिकारणम् ।”

माधुर्यं प्रमादाऽऽख्यान्वयम्—प्रामादजनकत्वम् । द्रुतिः—गलितत्वमिव ।

अथान्वयः द्रुतिकारणम् —

“कृते विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम् ।”

[अन्तः]

अथान्वयः द्रुतिकारणम् ।

अथान्वयः प्रामादजनकत्वम्,—

“मृद्धिं वर्गान्त्यर्थेन युक्ताष्ट-ठ-ड-टान् विना ।

र-पौ लघु च तद्वर्गौ वर्गाः कारयतां गताः ॥

अष्टतिरन्त्यष्टतिर्वा मधुरा रचना तथा ॥” (१)

[विवक्षा]

यथा,—

“मृद्धिं क्रियतामन्तरं भवता मधुरजनप्रयोजनम् ।

विधुरा स्वलभातिष्ठर्जनायनु । मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥” (२)

[कुमारवः]

(१) मृद्धिं विना—मृद्धिं—विपरीत, वर्गान्तरं—विपरीत, युक्ता,—
युक्तं उपपन्नं द्रव्यं, षट्ठ-ठ-ड-टान् विना—षट्ठविधिरिति चकार, मधुरा—मधुरी
मधुरं च, र-पौ लघु च—र-पौ लघु चकार, वर्गाः—वर्गा यत्ते वर्गा, तद्वर्गौ—तत्तत्—
माधुर्यं, लघु—लघुत्वम्, कारयतां—कुरुतां, गताः—गताः भवन्तीत्यर्थः,
तथा अतिशयः—अतिशयः, मा—माया, अत्यन्तः—अत्यन्तः, मधुरा—
मधुराविति, रचना—रचना, तथा—तथा ।

(२) अथान्वयः—अथान्वयः द्रुतिकारणम् इति विवक्षाविरहितम् । [२]

८८५—"वसुधैव कुटुम्बकम्" इति श्रुतिः ।

अष्टाविंशोऽयं नमः सुप्रोक्षणः ।

ਅੰਤ: ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜੀਵਿਤ ਜੀਵਿਤ:

एतन्मपिच्यति कथं एव हि । भीमः ॥ (३) (१०००)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१०. चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुद्धेभ्यः निधानतः ।

म प्रसादः ममस्तेषु रसेषु रचनासु च ।

गङ्गामन्द्यवृत्तिका पर्य-बोधकाः श्रुतिमावतः॥''(५)

001, -

‘इदित्यौ मन्त्रे, मन्त्रौ मिथ, प्रियमिषा अभिते कथाविधौ ।

सदृशविमुक्तिं ब्रह्मणा कृता त्वा सद्विं न मे हनम् १ ।" (१)

(५०)

इत्यादिषु बालिदासपद्येषु रामायणे च बाहुस्येन दृष्टम् ।

[illegible]

(३) चित्तमिति ।—अनन्य ,—अपि , शुद्धं—जीवबल, इत्यनन्तरं—आत्मनिष्ठ,
त, (तत्—अर्थ, चित्तं अस्तीति—अस्तितीति, अतएव तद्विषये विमलमतीत्यर्थः, तः
अवस्था । इत्यत्र इति, —सुखमिति, —अनन्यतामेवेत्यर्थः । अतएव तत् ।

(६) गृहिणीति ।—इन्दुमतीविश्वे अजन्म राजा प्रजापत्यमन्त्रिणः । [हि
 १३३ : इन्द्रायाः ।] त्वां वदता, अद्वयविमुक्तिम्—निर्द्वैतम्, अस्तुता—अजन्म,
 प्र—सम, किं न वदन् ? वद—अवद, अस्मिन् वदन्निवर्त्तते ; तथा हि,—अस्मि
 गृहिणी—प्रदक्षिणी, (इति गृहिणी कथा) ; अस्मि अविद,—इत्येवमवदन्तान्

“एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।” (७)

गुणवृत्त्या—परम्परया ।

इति गुणविवेको नाम वृत्तिविधौ ।

सप्तमशिखा ।

रोतिवदप्य तदेदावाऽऽह,—

“अस्त्यनैको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरी ॥ (१)

प्रस्फुटान्तरी—स्फुटप्रतीयमानभेदौ । मार्गः,—रोतिः, स
च पटविन्यासप्रणालीरूपा । यथाऽऽह विश्वनाथः,—

“पदमङ्कुटना रोतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।” (१)

मन्त्रो, (इति मन्त्रो इति), तं मे निब, —रुद्रि, एकांशे रुद्रः, (“मि
ऽन्त्रोऽन्त्रं रुद्रमपि” इत्यमरः) मन्त्रो—विजयवद्विचारिणो, (इति मन्त्रो इति),
तं मे निबन्धे—मन्त्रो, (“नित्यं विदुः सुन्दरम्” इति शेषः) कथाविधौ—
गीताऽऽदिष्टापादौ, विप्रशिक्षा, (इति माऽपि इति), अतः नचमेव मे इति
भावः । अतः इत्युक्तोद्देशवद्विचारः कार्यः प्रकृतः, विधेः अद्विष्टादिह
अवश्यं काव्ये देवान् करचम, अतो विधेयो नाम अन्तराहः । सुन्दरी इति ।

(७) एषां मतिः ।—एषां—माधुर्योक्तवत्तादाभा, अन्तर्गुणत्वगुणवृत्त्या—
परम्परा, बुधे उच्यते—बुधैः । गुणवृत्तिश्च आऽऽप्योपस्थापकत्ववति बोद्धव्यं
इति वृत्तिविधौ ।

(१) पदमिति ।—पदाभा—पदविज्ञानाभा, अङ्कुटना—अङ्गुलीना, (क
विनाम इत्यने, रोतिः,—एकांशो, (रोतिर्गुणानां विधेयो उच्यते अपदेति रो
“रोद्रं मन्त्रो” इत्यनेन शब्दः, मन्त्रोनां आचार्यत्वात् तथा अङ्गुलिः ।) । अ
अङ्गुली—अवधारणा, कथाविधेयम्—एषां कथाविधेयम्, विप्रशिक्षा
वद्विचारिणोऽपि विप्रशिक्षादिभिरः ।

वेदभौवदपमाह य एव —

“माधुर्य्यञ्जकैर्धर्णे रचना ललिताऽऽत्मिका ।

अहतिरल्पहतिर्वा वेदभौ रीतिरिष्यते ॥” (२)

ललिताऽऽत्मिका—मधुरस्वरूपा । हतिः,—समास । यथा,
—“तदिदं क्रियताम्” (७१ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

मीमीमाहपमाह,—

“घोजःप्रकाशकैर्धर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ।

समामबहुला गौडी” दर्पणे समुद्गोरिता ॥ (३)

वन्ध,—रचना । आडम्बरः,—गाढः । यथा,—“घञ्जुज-
भ्रमिन्” (७७ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

इति रीतिविशेषं नाम अष्टमशिखा ।

अष्टमशिखा ।

अष्टमशिखापमाह,—

“काव्यगोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।”

[२७]

अष्टमशिखापमाह,—

ते च द्विविधा,—शब्दगताः अर्थगताश्च ।

(२) वेदभौनाह, माधुर्य्येति ।—माधुर्य्यञ्जके, यच्च ललिताऽऽत्मिका—मनो-
हारिणी, अहति,—अनासुरहिता, अल्पहति,—अल्पहनाद्या वा, रचना, विदुर्भ-
ट्टप्रचलिता इति वेदभौ, रीति, इष्यते—कथ्यते ।

(३) मीमीमाह, घोज इति ।—घोज प्रकाशकैः,—चित्तविभारदृष्टीप्रवर्धकैः,
अम्बरान्वतिपादकैरिन्द्रैः, यच्च,—“अर्धकाऽऽपहरीवाणात्” इत्यादिवा प्रकृते,
आडम्बरः,—उद्गट, नेहाध्वतिपादकतया भवर इत्यर्थः, वन्ध,—रचनाविशेषः,
गौडी, का च अनाबबहुला इति ।

इति अष्टमशिखा ।

[illegible]

यथा वा,—तत्रैव पञ्चमाद्वादौ कञ्चकिनो जरावर्णनम् । तत्रैः
च सप्तमे नृपशिखोः सिंहशावकाऽऽस्कन्दनविक्रान्तिवर्णनम् ।

उपमास्वरूपमुक्तमादर्शः,—

उपमा,—

“प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते ।” (१२)

प्रस्फुटमिति रूपकाऽऽदेर्गम्यसाम्याद्भेदाय । सुन्दरं—वेचित्रा-
ज्ञानकं, तेन “गौरिव गवयः” इत्यत्र नायमलङ्कारः । साम्यं—
सादृश्यम् ; साम्यञ्च—क्रियागतं, गुणगतम्, उभयगतञ्चेति
त्रिविधम् । क्रमेशोदाहरणानि । तत्र क्रियागतं यथा,—

“क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घयते तमसा पुनः ।

निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखिश्च जरतो मतिः ॥” (१३) [चमि० ३१०]

अत्र “पायाति” “लङ्घयते” इति च क्रियाद्वयस्य उभयैरे
उपमाने च साम्यम् ।

गुणगतं यथा,—

“हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्य्यन्द्रोदयाऽऽरम्भ इवाम्बराग्निः ।

उमासुखे विम्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामासु विनीचनानि ॥” (१४)
[कुमार० ६०]

अत्र परिलुप्तधैर्य्यत्वं गुण उभयत्रापि समानः ।

विधति—वाञ्छति, वदतरम्—अभिहितम्, तथा उमा—उपमा, लोचनम्—चक्षुः,
प्रयाति—वापति, पञ्च—पञ्चकोटयः । अम्बराऽऽख्य इत्यम् ।

(१२) प्रस्फुटमिति ।—प्रस्फुटं—मुच्यते, सुन्दरं—अमलकारकं, साम्यं—सादृश्यं,
तत्र द्वयोः मानद्वयत्वात् समानमानावमेवयोः । परिलुप्तधैर्य्यन्द्रेणकात्वेन साधनं
मिथ्यैः, तत्र उपमा इति अभिधीयते ।

(१३) क्षणादिति ।—जरतः,—जरा मरणात्, क्षरितलोचने, मतिः,—इन्द्रि-
यवृत्तिः,—निर्वास्यतः अभिप्रेतम्, प्रदीपस्य शिखिश्च क्षणात्—क्षणादपि, प्रबोधे—बोध-
दाने, लङ्घयति लङ्घयति, पायाति—वापति, पुनः,—अपानम्, तमसा—
मोहेन, विनीचनानि च, लङ्घयते—लङ्घयते, वापि वते इत्यम् । उपमाऽऽख्य इत्यम् ।

(१४) हर इति ।—हरस्तु—प्रदीपे, उमासुखे—उमासुखे, विनीचनानि,—

उभयगतं यथा,—

"स्रपयति हृदयेऽं सेहनिषन्दिनी ते

धवलवदलसुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ (११) [अथरव०]

अथ "स्रपयति" इति क्रियासाम्यं, "स्रेदनिष्यद्भिः"

“धवलमहलमुग्धः” इति गुणसादृश्यम् । •

• यदा या,—

“गुणदोषौ बुधो महामिन्दुस्तेडाविशेषतः ।

गिरसा आघते पूर्व परं कण्ठे नियच्छति ।" (क)

[कुवलयदर्शनम्]

कमुद इव, विभित्—ईदत्, परिचुर्त्त—विनष्ट, येनैव सन्नातनाभूत इव, न तु
 त्नात्तजननवत् चमत्तद्वत्तये इति भावः, विन्यस्त्याचरोहे—विन्यस्त्यै इव चचरोही
 दन्ता तादृशे, उमाया—पार्वत्या, मुष्टे विद्योपजायि—मैत्र्यायि, व्यापारदायाच—
 यातदायाच, पुन्ययाये विभिरपि कोचनै क'भिन्नायकदाकोदिति भावः । एतेन
 भद्रवती इति भाषोदक इति । अथ पुराणै एवोदनाविदग्धं विदग्धतमिति बोध्यम् ।
 इति पुरुषार्थः ।

[illegible][illegible]

“वर्षागपुष्पस्तवकास्तनाभ्यः स्फुरत्प्रदामोत्तमनोदराभ्यः ।

कतावधूभ्यस्तारवोऽप्यवापुर्विमस्त्रमाद्याभुजमस्थनानि ॥” (१०)

कुमारव० ।

अथ कतासु वधूनां, पुष्पस्तवकाः, इति च स्तनाः, इदानीमभिदारोपः ।

अथेवा,—

“सम्भावनमघोरप्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।” [१०]

प्रकृतस्य—उपमिष्य, समेन—उपमानेन, सम्भावनस्य—

सत्कटकोटिकः संशयः ; अप्रस्तुतकोटेऽसत्कटस्य प्रस्तुतकोटे-

निगच्छेन जायते, निगच्छस्य प्रस्तुतस्य कविदनुपादानेन कवि-

दुपात्तस्याप्यधःकरणेन भवति । यदुक्तम्,—

निरीकं वचनम्,—

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥” (१८)

[१०]

विषयः,—प्रस्तुतम् । क्रमेणोदाहरणम्,—

(१०) वक्ष्यतेति ।—वचनार्थेन निदिष्टम् । तारवोऽपि—तथा कवि, आसरा वक्ष्यते ।
आप, विभु पश्य कदापि वक्ष्यते, [विहादेव पुनः वक्ष्यते] वक्ष्यते,—
वधूनां, पुष्पाणां स्तवकाः,—गुणाः वर, स्तनाः वाक्ताम् । [“आह्लाद्योपहर्षणान्
अवधोभोवधान्” (का. १. ३. ३०) इति विचक्ष्यते न कोऽपि] स्फुरति,—विचक्षति,
प्रमाने,—नवदृष्टेरेव, शीघ्रेः मनोहराभ्यः, कता वर वधूः ताभ्यः वक्ष्यमानं,
विनयाः आद्या एव भुजाः ते, वस्थनानि—देहानि, अस्मिन्मनोवदः, अदात्तः,—
मातुः ; आसराजानि महनविकारोऽभूत्, विस्तृतान्तेनानि आदात्तः ; अतश्च
स्तवकानामपि विलम्बमातुम् ; अथाऽहं भवः,—“अनन्तरं भवन्ते दृष्ट-
दृष्टव्यव्यतिरिक्तः” इति (१. ३. ३६ श्लो०) । अतस्तु वक्ष्यते ।

(१८) विवक्ष्यतेति ।—सूरयः,—विदाः, विद्वज्ज—प्रस्तुतम्, अनुपादाने—
अदृष्टम्, अनुपादाने—अदृष्टम्, अधःकरणमात्रेण—तिरस्कारमात्रेण, अनुपादाने—
अनेनमात्रेणैव, निरीकं—निगच्छं, वचनम्—वचनम् । अथ, अथैव निग-
च्छमिति प्रविशम् ।

“निम्पतीव तमोऽङ्गानि वपंतीवाञ्जनं नमः ।

अमत्पुरुषमेवैव दृष्टिविफन्नतां गता ॥” (१९) [वचन]

अत्र तमसुः प्रसरसम्पाताऽऽदिरूपो विषयो नोपात्तः ।

“समयः स वर्त्तत इवैव यत्र मां

समनन्दयत् सुमुखि ! गीतमापितः ।

अयमाष्टहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्तिमानिव मङ्गोत्सवः करः ॥” (२०) [उत्तरवचन]

अत्र विषयः कर उपात्तोऽपि मूर्तिममङ्गोत्सवरूपेणाव्यक्तः ।

उत्प्रेषारोचकशब्दाः—

“मन्ये शङ्खे घ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥” (२१)

[वचन]

अविशयोक्तिः—

“सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।” [उत्तरवचन]

प्रकृतस्य निगरणेनाभेदज्ञानमप्रकृतस्य अध्यवसायः, तस्य

(१९) निम्पतीति ।—वाङ्मालाकारवर्त्तनमिदम् । तमः,—अमलवारम्, अङ्गानि—
अवयवानि निम्पतीव—निम्पानि अनीतोव, नमः,—अनीतोवम्, अञ्जनं—अञ्जलि,
वपंतीव, दृष्टिः,—अदृष्टः, अमत्पुरुषमेवैव—अमलता पुरुषाणां मेवैव, नीचपरिचयः इव,
विफन्नतां—निष्कृतां, गता—गता, वर्त्तनस्यापारम्पर्यादिति भावः । अत्र तम-
प्रसरसम्पातयो विषयो अत्रमवयवकाल्पनात् अत्र उपात्तविति बोध्यम् । अत्रावयव-
काल्पनात् ।

(२०) समनन्दयति ।—इ सुमुखि । इव स समयः वर्त्तत इव—अनीतोवम्
सुनिपुणादित्येवदृष्टव्यमावयवमान इव अनुभूयते इत्यर्थः, अत्र—अत्रिम् अमलता-
अमले इत्यर्थः, गीतमेव—गीतमनन्दमेव अत्रानन्देन, अपितम्,—अपितम् अत्रिम्,
आष्टहीतं—वृत्तं, कमनीयं—अनीतं, कङ्कणं—अष्टाऽऽमरपरिचयः, अमलम् वा
देन अमलम्, अत्र अत्रं करः,—दाहिः, मूर्तिमान्—दीप्तवद्, मङ्गोत्सव इव अत्र
अमलन्दवत्—अनीतिमान् । अत्रमापितो नाम अत्रम् ।

य उभेद्यायामप्रस्तुतपद्यानिधितत्वेन निर्देगात् साध्यत्वम् ; इह
तु निधितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वमित्यनयोर्भेदः । निगरणञ्च
उभयत्रापि समानमेव ; यथा,—

"सकालजलदाऽऽवली किरतु नाम मुक्ताऽऽवली-

रघवंशि विधुस्तुदमुदतु इत्त । शीतयुतिम् ।

इदं तु महदुक्तं यदभ्यासिविद्युत्तता-

इवमभ्य कनकाचनदयमधोमुखं नृत्यति ॥” (२२)

अथ केशादिर्जन्मदाऽवस्थादिरूपेणाध्यवसानम् ।

यथा वा,—“दृष्टिस्तु योक्तजगत्प्रयसस्त्रिसारा

धीरोदता नमयतीव गतिर्धरिणीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्भूतां दधानः

वीरो रसः किमयमेत्युत दपे एव १ ॥” (२३) [उगएव.]

[illegible]

(२२) दृष्टिरिति ।—दृष्टि, —यस्य वासवस्य दृष्टिपातः, तथोक्तः,—यस्य
 यद्वदन्ति तत्तत्तत्, जन्मवत्तत्—विजयमानित्वत्वे, सत्यकारः,—इति बोध्यम्,—यदा,
 —सत्त्वानां—शास्त्रिणो, यदा,—यत्तं यथा सादृश्यं, तथा, धीरा—ग्राह्यदृष्टिभा,
 कथ्यकुर्वन्ति साधनं, यद्वत्ता—यद्वत्तं च, जति,—सादृश्येयं, यद्वत्तं—पूर्विकं,
 जन्मद्वयोः—नतां करोतीति, यद्वत्तद्वत्ति यतो यथाविधां जतिं क्रीडं न दृष्टोतीति

प्रथमं कुसुमं वीररमरूपेण दर्पकरूपेण चाध्यवमानम् । प्रथमे विषयः केशाऽऽदिर्नोपात्तः, द्वितीये "अयम्" इत्यनेनोपात्तोऽप्यधस्तः ।

अथ कथं चतिस्रयोक्तिः,—

“प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यदर्थोक्तौ च कल्पनम् ।
कार्यकारणयोरेष पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा”ऽप्यन्यैव प्रथमोक्ततः ॥ (२४)

[अन्तः]

क्रमेणोदाहरणम्,—

“अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाद्याः सरसत्वमनौकिकम् ॥” (२५)

अर्थः । श्रीमदारकेऽपि—श्रेष्ठेऽपि अयसि, निरिदम्—दर्पकरूपेण, कुसुमं—वीररं, आर-
वण्यमित्यर्थः । दधान,—धारयन्, [अथ हि अयसिमारम्भ एव कुसुमवर्णो धरति,
न तु इत्याऽऽदयः, इति निरिदाम्यसार्थकम्] अयम्—वामनः, वीरो रवः विम् ।—
श्रीरक्षो वीररत्नं आधो भावः सप्ताह विम् । इत्यर्थः, अतः—अथवा, दर्प-दर्प-
अतः आरकातो भूमिमान् सर्वं एव, एति १—आनन्दति १ पञ्चजना वदतिशयोक्त्य-
कारः इत्यर्थः नडेदम्, अथ किमुतत्राङ्गला मययद्योतकाभ्याम् अथवावाच्यं अविहितं
मया वतीते, निश्चिततया वतीतेरेव अतिशयोक्तौ विपर्ययः । अथान्ये तु एव
पूर्वाहं अथवा द्वितीयाहं वदति अथस्तुन धर्मवान् अथेकान्तकार एवेति बोध्यम् ।
वदन्तिशयोक्त्याऽऽख्या इत्यर्थः ।

(२४) प्रस्तुतमिति ।—प्रस्तुतम्—विरहम्, अथ अर्थम्—वृत्तम्, वृत्तमन्या-
ऽत्यवसानमित्यर्थः । यदर्थोक्तौ च कल्पनम्—यादृशमन्यावसानम् अविहितम् अथस्तुनेव
इत्युक्तम् अथवावाच्यमित्यर्थः, अथ कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः,—धारयान् पु-
नरित्य भाविनादयेव, इत्यवसानेन वा अथवदानं, आऽपि प्रथमोक्ततः,—
इत्यन्यैव अतिशयोक्त्यावहारतः, अथ एव—द्वितीया, अतिशयोक्तिः विज्ञेया, अतीते-
अथवावाच्यमित्यर्थः ।

(२५) अथदिति ।—तस्याः पद्मपलाशाद्याः,—अथवावाच्यमित्यर्थः, आनन्द-
तिशयोक्त्यावहारतः, अथ एव—द्वितीया, अतिशयोक्तिः विज्ञेया, अतीते-

=

अथ द्वितीयाहंतेन सामान्येनाहंतेन प्रथमाहंतेन विद्येते-
[ये] समर्थे ।

वैधर्म्येण यथा,—

“इयमावाजमानोऽपि तिज्जाति भुवनत्रयम् ।

मास्तेषु प्रत्यपकारेण नापकारेण दुर्मेन ॥” (४३) [उपनिषद्]

अथ द्वितीयाहंतेन सामान्येनाहंतेन प्रथमाहंतेन विद्येते-
[ये] वैधर्म्येण समर्थे ।

उपनिषद्,—

“पदायानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥ (४६)

[विशेषः]

कैवल्ये प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धः तुल्य-
योगिता । यथा,—

“यं भवेत्तेनां परिकल्प्य वत्स

मेरो स्थित दोषादि दोषदृष्टे ।

विशेषः—तुल्ययोगिता, [“स्यात्कारणात्” (१३८३ वा.) इति परिकल्पितम्] ।
तदा हि, लक्षणात्,—लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—लक्षणात्, तदा-
भाविता,—लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—लक्षणात्, तदा-
भाविता,—लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—लक्षणात्, तदा-

(४३) इत्यनिति ।—इत्यम्—अनेन प्रकारेण, विद्येतेति शेषः, अनेन प्रकारेण-
कुरेतेति भावः, आवाजमानोऽपि—सेवतानोऽपि, (स तारण इति पूर्वोक्तम्)
भुवनत्रयं तिज्जाति—पौष्टयति । तथा हि, दुर्मेन,—दुर्मे लक्षणे, प्रत्यपकारेण—
सम्प्रदायकारेण इतीकारेण, नापकारेण—लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—
लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—लक्षणात्, तदा-
भाविता,—लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—लक्षणात्, तदा-

(४६) पदायानां इति ।—यदा प्रस्तुतानां—आकरविकारानाम्, अन्येषां वा—
अप्रस्तुतानां वा, आकरविकारानां वेत्यर्थः, पदायानां—वस्तूनाम्, एतेन समर्थे—
तुल्ययोगितात्तरूपेण, अतः तदुक्तव्येण समर्थेति भावः, अभिसम्बन्धः,—लक्षणात्,
दोषान्, भवेत्, यदा तुल्ययोगिता स्यात् । तथा चेद्य द्विविधा,—कैवल्यप्रस्तुतपदायानां
अभिसम्बन्धः, लक्षणात्, अनाः इति शेषः, लक्षणा—लक्षणात्, तदा-

भासन्ति रयानि महोपधीय

पृथुपदिष्टां दुदुहर्धरिषीम् ॥ (४०) [इति ॥ ४०]

अथ हिमवद्वर्धनस्य प्रकृतत्वात् तद्वर्धनपधिरयानां दयाना-
मपि प्रकृतत्वं, तेषां दोहनक्रियारूपेण समानधर्मसम्बन्धात्
धोपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिकविषयोऽयमलङ्कारः ।

“नागेन्द्रहस्तास्त्वपि कर्कशत्वा-

देकान्तयेत्यात् कदनोविमेधाः ।

सम्भूऽपि लोके परिणाहि रूपं

जातास्तदूर्ध्वारूपमानवाद्याः ॥ (४८) [इति ॥ ४८]

अथ नागेन्द्रहस्तामां कदनोविमेधायाश्च दयानामप्यप्रमु-
तामा परिणाहिरूपनाभक्रियायाः समानधर्मस्य सम्बन्धात्
केवलाप्राकरणिकविषयकमिदमुदाहरणम् ।

टीका —

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ॥” [विग्रहः]

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः एकधर्माभिन्नस्यश्चो दीपकम् । (४८)

(४०) वसिति ।—वर्धते वा, —वर्धते वर्धते, दोहनवे—दोहनकृते, मेरी—
हमेवर्धते, दोहनवे—दोहनवे, लोके लोके, वं—विमात्रं, वं परिणम्य—
विचार, इदम्—वैश्वमेध तदाकृत्यवेध, उपदिष्टा—निदिष्टा, परिषी—वदुषी,
लोहवद्वर्धनमिति भावः, (“वोर्मत्वा तु वदुषी” इति विश्वपुराणात्) भासन्ति—
प्रकाशयन्ति, रयानि—मकीन्, जातिमेवमकृति वा, महोपधीय—महोपधीयतोय,
धोपम्यस्य परिणम्य इति भावः, (“ता. धोरपरिणम्यो.” इति विश्वपुराणात्)
दुदुह । वदुषीति ।

(४८) नागेन्द्रहस्ताः—नागेन्द्रहस्ताः—ऐरावतादीनां, वदुषी, —वदुषी, वदुषीवदुषी
वदुषी, वदुषी—वदुषी, वदुषीवदुषी—वदुषीवदुषी, वदुषीवदुषी—वदुषीवदुषी,
वदुषीवदुषी—वदुषीवदुषी, लोके—वदुषी, परिणम्य—विचार, (“परिणम्यो
विचारवदुषी” इति भावः) वदुषी वदुषी, —वदुषी, —वदुषी, वदुषी, वदुषी,
वदुषी, —वदुषीवदुषी वदुषीवदुषी वदुषीवदुषी, —वदुषीवदुषी, वदुषीवदुषी,
वदुषीवदुषी वदुषी । वदुषीवदुषी वदुषी वदुषी वदुषी वदुषी वदुषी वदुषी ।

वेदामृतो गयः,—

“यस्याः सगविधो प्रजापतिरभूत्ततो नु कालिप्रदः ?

विश्वोत्पादकस्य स्य नु मदनी मामो नु पुण्याऽऽकरः ? ।

वेदाभ्यामजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेत्प्रमोदरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ? ॥” (१४) [विश्वो.]

होवाह,—न,—सामंन्त, खलु—निहितं, सगविः सुरम्,—सर्वः, इतः—ननु,
अथ नु न तथेति भावः, प्रजापतिः,—अपि, किम् ? न होवाह,—एव,—प्रजापतिः,
निगतं सगं दिव्यो न प्रसवति—न व्याप्नोति इत्यर्थः, “इतिहमूर्तमवर्तते इतिहमूर्तं”
इति तस्य अहमवर्तते इतिहमूर्तं, वाचस्पतिमुखादिप्राज्ञप्रसारित्वात्, नाय तथेति
भावः, साक्षात्—स्वयं, कृतान्तः,—अन्तः, किम् ? न होवाह,—अतो—कृतान्तः,
मदिकवदन,—मदिकाऽऽदृष्ट, नाय तथेति भावः ; त्वाम्—आमी—पुनः, सगविः
—इह, पतिमता,—पतिपचकोराः, विह—बहुवचनं, इति—इत्, विद्वन्मनु—
वितर्कान्, विद्वन्मनु—कुरुते । इति पूर्वोक्तम् ।

(१४) यस्या इति ।—उभयो दृष्टा पुनरवसन्तौचित्ये । यस्याः—उभयोः,
सगविधो—सृष्टिस्थापारे, कालिप्रदः,—सावयदाता, अन्तः प्रजापतिः,—अतो, अमुन्
नु ?—अभूत् किम् ? नु इति प्रश्ने, अन्तस्य कालिप्रदत्तात् कालिप्रदत्तं वितर्कते इति
भावः, चित्तस्य उभयो—उत्पत्तीकरणे, रस,—अनुवागो यस्य तदाभूत्, अथ
मदन,—काम, नु—कि, प्रजापतिरभूत् ? इति पूर्वोक्तान्तर्यः ; अन्तस्य अहमेव
विश्वसित्वम् ? इति भावः, यस्या पुण्याऽऽकरः,—पुण्याणाम् आकरः,—उत्पत्तिस्थानं,
कुसुमयोनिरित्यर्थः, मास,—कालान्तर्भवमासाऽऽत्मकं वसन्तकाल इति यावत्, नु—
कि, प्रजापतिरभूत् ? अन्तस्य अहमेव कुसुमवत् अज्ञानं भोक्तव्यम् ? इति भावः ।
अन्तमिदं निश्चयः ? इत्यादिप्राज्ञाऽऽदृष्ट वेदात् ।—वेदाभ्यासेन—वेदानां पुन पुनरनु-
शीलनेन, लङ्,—विषयवाधरहित इत्यर्थः, अत एव अवयवेभ्यः,—सकृदन्तर्निता-
ऽऽदिभ्यः, व्यावृत्तं—निवृत्तं, कौतूहलम्—कौतूहलं यस्य तदाभूत्, भोक्तव्यताविरत
इति यावत्, पुराण,—चिरकालं, मुनिः,—वदरिकाऽऽदृष्टमवासी नारायणः, इदम्—
चूडणं, मनोहरं कथं निर्मातुं अथ नु—केन प्रचारीय, प्रसवेत् ?—प्रकृत्यात् ? न
कथमपीत्यर्थः । कथं रसज्ञानविरहितपुराणो मुनिः ? कथं चेत्तत् कौतूहलम् ? सर्वथा
मेव अज्ञानोत्पन्नमेव निवृत्तवेदाभ्यामविरतचेतसो नारायणमुनेर्निर्मितं, अपि तु अन्त-

आलिङ्गम्,—

“साम्यादतस्मिंस्तदुद्दिभान्तिमान् प्रतिभोत्थिता॥” (११)

[विवक्षितम् ।

प्रतिभोत्थितेति “शुद्धिकाया रजतम्” इति आलिङ्गितं
अनङ्गारस्य विषयः । यथा,—

“सङ्घाराज । शोभन् । अस्ति यथा स भवति

यथापाराधार् परमपुरुषाऽयं शृण्वते ।

यपदी केनामं कविद्वययाय कुलिशभृत्

कालागार् वाहुः कालभयनी संभारुणा ॥” (१२) [अङ्गारस्य]

अतः भोजराजस्य यथा भवतीति काल भवतापि
परमपुरुषाऽदीनां मनुदादिभ्यः कविप्रतिभोत्थितेति
आलिङ्गितमङ्गारः ।

अङ्गारस्य,—

“प्रकृतं प्रतिपिध्यान्व-ग्रापनं स्यादपङ्क्तिः ।” (१३)

[विवक्षितम् ।

इहापि कविप्रोदीक्षितमङ्गारः । (१४)

(११) आलिङ्गितम्,—अतःकम्,—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य इति कम्,—
अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—आलिङ्गितम्—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य

(१२) अङ्गारस्य अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य

(१३) अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य
अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य

(१४) अङ्गारस्य—अङ्गारस्य—अङ्गारस्य, अङ्गारस्य—अङ्गारस्य

यथा,—“नेटं नभोमण्डलमभ्यराशि-

नेतास तारा नवफेनभङ्गाः ।

मायं शशौ कुण्डलितः फणोद्गो

मासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥” (५६)

अथ प्रस्तुताना नभोमण्डलाऽऽदीनां प्रतिषेधेन अभ्यराशि-
प्रभृतीनामप्रस्तुतानां स्थापनम् । यथा वा,—

“दशाननाकरोटेभ्यस्तत्तत्तत्तत् राक्षसत्रयः ।

सर्पिष्याजिन पथ्यस्ताः पृथिव्यामशुविन्दवः ॥” (६०) [१७०]

अथ प्रस्तुताना मणानां प्रतिषेधेन अशुविन्दूनां स्थापनम् ।

समासोक्तिरुच्यते,—

“यत्रोक्तात् गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।

सा समासोक्तिरुदिता सहेपार्थतया बुधैः ॥”

तत्समानविशेषण इत्युपलक्षणं, तेन तत्समानकार्यं,
तत्समानालङ्कारं गृह्यते । यत्र समेर्विशेषणैः कार्यैर्लिङ्गेय उक्तात्
—प्रस्तुतात् अप्रस्तुतादा, अन्यः,—यथाक्रममप्रस्तुतः प्रस्तुतो

प्रतिषिध्य अशुविन्दव आपन्नम् अपरकृतिः, इति अपेक्षितम्, तथा च,—अविशोदोत्प-
विहत्वे तु यथा,—“नेव रघुः, किन्तु हयं” इत्यादौ नापकृतिः इति ध्वनितम् ।

(५६) निवृत्तिरिति ।—इदं नभोमण्डलम्—वाक्यान्तरार्थम्, न, अभ्यराशिः,—
मण्डलः, नेतास तारा,—मण्डलादि, न, नरा सिमाना भङ्गा —छेदा, नव शशौ—
अशु, न, कुण्डलितः,—मण्डलाऽऽकारेण क्लृप्तः, फणोद्गो,—शेवमानः । मासौ—
अशुविन्दोद्गमह इत्यह, अशुह, न, शयितः,—शयनं कृतं, मुरारिः,—नारायणः ।
अदनातिर्भवम् ।

(६०) दशाननामेति ।—तावत्—राजमन्त्रिणैश्चैव इत्यर्थः, राक्षसानां त्रयः,—
अशुताः, अशुविन्दवः,—वायव्यवत्, सर्पिष्याजिन—रजःशरीरम्, दशाननामेव—राक्षसम्,
विशोदोत्प,—शुद्धीम्, पृथिव्यां पथ्यता,—पथिताः, राक्षसकुटेभ्यः पथानि

वा, अर्थं गम्यते—बोध्यते, सा सद्देवोक्तिश्चदपत्यान्, "समाभिन्—
मद्देवेण सति." इति श्रुत्यस्या—समाभोक्तिः कथिता । मद्देवस्य
एकस्य वचनेनोभयप्रतिपत्तिरिति । आदर्श,—"अप्रमृताम्
वाच्यात् प्रमृतस्य गम्यत्वे समाभोक्तिः" इत्यभिहितम् ; नय्याम्
तद्देवोक्त्येन—"प्रमृतादप्रमृतप्रतीतो समाभोक्तिः, अप्रमृताम्
प्रमृतप्रतीताप्रमृतप्रतीता" इत्याहुः । "वाच्यं प्रमृताप्रमृतः
अवधारणमारीपः समाभोक्तिः" इति विग्रहनायाऽऽदयः । प्रमृ-
तम्—उभयस्यापि समाभोक्तेरवधारणमर्थोक्त्यादमुमुक्षुमीह
प्राचीनरीत्या ज्ञापयन्तमस्माभिः । सदाहरणं कथिष्य,—

"श्रुतिसुखभारश्चममोत्तमः

कुसुमकोमलदलरुचो ययुः ।

सपवनात्मकताः सपवनाऽऽदयः

किसलयैः मलयैरिव पाणिभिः ॥" (६१) । १२० ।

अत्र विगोपचमाभ्याम् कार्यसाम्याच्च प्रमृतादलकता-
रूपार्थादप्रमृता नर्तकोरुपोऽर्थः प्रतीयते ।

"वातकभिश्चतुरान् ययःकथान्

याचते जलधरं पिपासितः ।

सोऽपि पुरयति भुवसाऽङ्गना

विममस भङ्गतामुदारता ॥" (६२) । (दुर्गावकावकाः) ।

(६१) श्रुतिभिः—श्रुतिश्रुतिः,—अवधारणमर्थोक्त्या, अवधारणं कथना,—अवधारणं,
हीनस्य वचनं कथनात् । कथनात् कुसुमकोमलं वचनं कथिता । कथनात् कथना,—कथनात् कथना
कथनात् । [अर्थेन कथितस्य इत्यर्थः कथनात्] कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्
कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्
कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्
कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्
कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्,—कथनात् कथनात्

(६२) ययुः कथनात्,—कथनात्,—कथनात्,—कथनात्,—कथनात्,—कथनात्

अत्र अप्रस्तुताच्चातकाज्जनधराश्च कार्यमाभ्यात् प्रस्तुती
याचकः, उदाराऽऽगयो धनपतिश्च बोध्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा,—

“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ।

तन्मुखेन प्रस्तुतस्य निन्दा यत्र प्रतीयते ॥” (६३)

[दम्भी

अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतेषु, अप्रस्तुतानामित्यर्थः, [पठ्यते
सप्तमी] । यथा,—

“पादाऽऽहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्यादेवापमानेऽपि देहिनास्तद्वरं रजः ॥” (६४) [भावः]

द्विषतुरागं पयश्चान्—वारिबिन्दून्, याचते—याचते, कीर्ति—अलङ्कारि,
भूयसा—प्रचुरेण, जन्मसा—जनेन, पुरयति, तन्मात्रमिति शेषः । [यत्र—यदि,
महता, जनानामिति शेषः, उदारता—वदानता, चित्तम्—चाञ्चल्यम्, वदान् जनः
स्वर्णं वारितोऽपि बहु ददातीति भावः । यत्र यद्यपि वन्द्यता समासीति समर्पितं,
तथाऽपि “पादाऽऽहतम्” इत्युदाहरणमात्रे पक्षे इवाप्रस्तुतपक्षेव बोधः । यदः
अस्मिन् वाचते, चित्तु महान् भूयैव ददतीति विद्येते वस्तुने सामान्यपक्षे तदाऽपि
यानाम् । यत्तु वन्द्यतायां वाचीनमतमवस्थया तथा समर्पितं, तत्र विचारपूर्वः
वन्द्यमात्राप्रस्तुतपक्षः सावधान्यातिप्रसङ्गात् । तथा हि यत्र समासीति समर्पिते,
तथैव वन्द्यमात्राप्रस्तुतपक्षे वाचि वारि अप्रस्तुतस्य अन्वयाद्येनवा मूरि ददतीत्यवस्थ
प्रसङ्गा ये मूरिवाद्येनवाऽपि अस्मिन् न ददति, तेषां निन्दाप्रतीत्यभिधानायां
उपपत्तेः । रजोदता वन्द्यम् ।

(६३) अप्रस्तुतति ।—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, तन्मुखेन—तस्य—अप्रस्तुतस्य, मुखे
—हानं तेन, अप्रस्तुतपक्षे, प्रस्तुतस्य—वस्तुतया, निन्दा—दीर्घोदाहना, प्रतीयते
—बोध्यते, न तु साक्षादभिधीयते, न वा अत्यन्ते इवर्णः, अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतानाम्,
अप्रक्रान्ताणामिति भावः, [पठ्यते सप्तमी] यत्र तादृशीति वदनमाहर-
णम्, तादृशी वा स्तुतिः,—यत्र वा, वा अप्रस्तुतप्रशंसा यान् ।

(६४) पादाऽऽहतमिति ।—वन्द्यदेवतीतिरिवम् । यत्तु रजः—धूलिः,

(୧୭) ଲଢ଼ିଆ—ଥାମ ଗଣି କରାଯିବ, ଆକାଶରୁ ୩ ଫୁଟ ବା ୪ ଫୁଟ ବାହାରିବୁ.

स्वभावादेकार्थरिति शब्दशेषात्, वाचनमिति च ध्वनेष्वेव-
च्छेदः । यथा,—

“स्वनस्य कण्टकस्येव द्विविधैव प्रतिक्रिया ।

उपानदा वज्रमङ्गो दूरतो वा विवर्जणम् ॥” (७३)

अङ्गीति,—

“सा सहोक्तिः सहाय्यस्य यलादेकं द्विवाचकम् ॥” (७४)

यथा,—“पुनोपनीतं नृप ! रासणौयकं

दिजातिशेषेण यदेतदन्वया ।

तदयं ते वन्यफलाग्निः परं

परैति काश्ये यममा ममं वपुः ॥” (७५)

अथ वपुर्ग्रन्थोभयमपि लीयते इति सहाय्यवलादोध्यते ।

आर., एकार्थे,—इतिहासप्रतिपादके, अन्ते,—परं अनेकार्थानां वाचनं—स्वन,
छेदः ; यद्यपि वज्रा वल वस्तुमहादेव इतिपादकितुं वज्रमङ्गोपानदा इति
सन्निविष्टोद्गातव्यवादेदेवान्वायान्भवति इतिपादनं अथ इति कथितम् ।

(७३) अङ्गीतिः—स्वनस्य—स्वनस्य, कण्टकस्य इतिपादका एव प्रतिक्रिया
—उपानदा, उपानदा—वज्रमङ्गोपानदा, वज्रमङ्ग,—मुपानदा, वा दूरतो विवर्जणम्—
परिहार, कण्टकपरिहार इत्यर्थः, कर्मेकमिति शेषः । वज्रमङ्ग स्वभावादेकार्थः
एव, अथ तु वज्रमङ्ग वज्रं—स्वन, कण्टकस्य वज्रम्—वज्रमङ्ग इति अनेकार्थोऽपि
इतिपादनं शेषम् । इह वपुर्ग्रन्थोभयमपि वाचनमिति हेतुमुच्यते इति वपुः
सुखं, तथाहि वज्रमङ्गोपानदा वज्रमङ्गोपानदा इत्येव वज्रमङ्गोपानदा इति
अङ्गीति वज्रमङ्गोपानदा इत्येव इति शेषम् । इति वज्रमङ्गोपानदा ।

(७४) इति—उपानदा—उपानदा, इतिपादकमिति आर., एकार्थम्—
सहाय्यवलात्, अथ, द्विवाचकमिति शेषः, द्विवाचक—द्विवाचको वाचक, अथ
आदिति शेषः, वा अङ्गीतिः । अनेकार्थमिति अन्ते अनेकार्थमिति अङ्गीति
अथ वलात् वलात् वलात् अथ वलात्, अथ, पुनोपनीतं इति शेषः ।

(७५) पुनोपनीतमिति—पुनोपनीतमिति पुनोपनीतमिति इति शेषः । अथ
—इति शेषः, अथ—पुनोपनीतं, अथ,—अथ अथ, अथ—अथ, अथ—अथ
—अथ अथ अथ अथ अथ । इति शेषः, अथ—अथ अथ, अथ—अथ अथ

काव्यनिर्णयः—

“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ॥” (७६)

[विप्रशयः]

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यनिर्णयम् ।

यथा,—

“रे इन्द्र ! दक्षिण ! मृतस्य गिगोर्द्विजस्य

लौकातवे विमृज गूढमुनी कपाणम् ।

रामस्य गात्रममि दुर्मरगमंस्त्रि-

सीताप्रथामनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥” (७७) [वनपर्व]

“विजयन द्वितीय मोघोपशाने” इति । “दक्षविषाक्षस्य रिश्या” इत्यमरः । वनपर्व—
 अष्टमे, (“ममया श्री मन्त्रमन्त्रोऽयम्” इत्यमरः) रामकोशक—रामकोशत्वम्, उपशाने—
 मन्त्रितं, [नयतेर्द्विजमन्त्राणां प्रशाने कर्मणि त, “प्रधानमन्त्रोऽस्ते वै वादीनां-
 द्विजमन्त्राणां” इति वचनात्] अथ वनपर्वमन्त्रिनः,—वनपर्वमन्त्रिणः, तै—तव,
 तत्—वत्, वयसा वयम्—वयम्, परम्—वयम्, काव्ये—काव्यमित्यर्थः, परैवि—
 प्राप्नोति, उभयमपि शीयते इत्यर्थः । इति वनपर्वम् ।

(७६) हेतोरिति ।—हेतोः,—कारणस्य, वाक्यपदार्थत्वे—वाक्यार्थत्वे, पदार्थत्वे
 च सतोऽप्य, काव्यलिङ्गम् उदाहृतं—वर्णितम् ; हेतोर्वाक्यार्थरूपेण, पदार्थरूपेण
 चाभिधानात् काव्यलिङ्ग इतिवचनमिति प्रकृतम् ।

(७७) रे इन्द्रेति ।—रे—इन्द्रवत्पुरुषस्यैव, ई इत्यर्थे, इन्द्र । दक्षिण !—
 दक्षिण इन्द्र । [रामावतपत्नेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विद्वनःपराधे ब्रह्मत्वेन अतीवनिष्पद्यत्वं
 स्थापनात् “रे” इति नीचपुरुषोपनमुपागम् । अथ पदार्थस्य सर्वकाव्यस्य दक्षिण इत्येव
 क्रियमाणत्वात् सेतानिर्वाचनस्यापि दक्षिण इत्येव कृतत्वात्तिद्वयवशात् अत्राप्येति]
 मृतस्य—वधाले कालेन वैवसतपस्य (वनपर्व) मृतस्य, दिगम् त्रिभिः,—वायु-
 वायव्यस्य, लौकातवे—वस्तुमोक्षनाय, (“नीरातुरस्त्रिधा भर्त्यो जीविते जीवन्मोक्षये”
 इति मेदिनी) गूढमुनी—गूढ पर मुनिर्वाच्यम्, कपाणं—कपटं, विमृज—निदिश्य,
 वनपर्वमन्त्रिनं प्रकृत्यर्थे, प्राञ्जलमिदम्योपनमेव प्रहारस्य मुख्यसुदेश्यं, न तु
 मन्त्रोपदेश इति भावः । अथपराधस्य तपस्विनः विमृशने कर्म हि जनति
 अहंभानयेति स्थापनायां उपशोपनपठः इति ते अहंभा मोदति ? इत्याशङ्क्य, तव

John W. Cullen

"द्विरेऽपि विहृत्यैव यद्यपि ।"

प्रथमे भगवतः प्रभावस्यातिगयित्वाद्यापाततः प्रतीयमानः
विरोधस्य समाधानम् । द्वितीये नञ्प्रत्ययस्य समासे विरोधः
बहुव्रीहिणा परिहारः ।

विषमम् —

“गुणक्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥” (८५)

[विरुद्धा]

यत्र कारणगुण एकः, कार्यगुणस्तद्विपरीतः, क्रिया व
द्वयोर्विरुद्धा, यत्र न केवलमारब्धस्य वैफल्यम्, अनर्थोऽप्यस्ति, एत
विषमयोर्मेलनश्च भवेत्, तदेवं चतुर्धा विषमम् । क्रमेण यथा,—

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं

रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमाननीला शरदिन्दुपाण्डु

यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥” (८६)

• यत्र गुणाऽऽदिरेकाऽऽन्ययत्नित्वेन परस्परविरोधः, तत्रैव

योनिः,—प्रभवः, कारणनिचयः, यस्य तदामृतः, जनताम् जनयति इति वक्तुं,
मात्रश्च इत्यर्थः, अथ यः अर्थः निरस्तः,—अनकात् भिन्नः, पर्यवसाने तु नास्ति
अनको यस्य तादृशः, स्वयं नास्ति इत्यर्थः । त्वं जनताम् आदि,—मूलकारणं,
वरन्तु स्वयम् अनादि,—न आदिः, पर्यवसाने तु नास्ति आदिर्यस्य तदोक्तः, जनताम्
ईदम्,—स्वामी, स्वयम् निरोद्धरः,—ईदमादि, पर्यवसाने तु निरस्त ईदमोदिति
तदोक्तः, स्वानिरहित इत्यर्थः । श्रीकृष्णे कृतं पूर्वोक्तम् ।

(८५) गुणेति ।—यत्—वदि, गुणक्रिये—गुण, विद्या वा, हेतुकार्ययोः,—कारण
कार्यस्य वा, विरुद्धे स्यातां, यद्वा—वि वा, आरम्भः—इताऽऽरब्धस्य कार्यस्य, वैफल्यं
—निष्फल्यम्, अनर्थस्य च—इत्युत अनिरुद्धः, अथवा, या च—या वा, विरुद्धोः,—
विरुद्धयोः, वदिभूतयोरेति वाच्यम्, सङ्घटना—कथं जनं, तम् विषमं मतं—वदितम् ।

(८६) वप इति ।—तमाननीला कृपाणलेखा—वदिपाणः, रणे रणे—

અથ કારણદયાસિદ્ધિનામ્ "કારણદુઃ કાર્યદુઃખાના-
શયનં" રૂપિ સ્થિતિરિદદા દક્ષિણમ્ અભિજિજ્ઞા ૧

"આનન્દમયમિદમ્ કુલકમદનમીવનં ૧ દદામિ ભુવં ૧

કિલ્લુદુઃ કલિમદ્દાવદનિમદ્દા મદોર્ધ્વ મ્ ૧" (૮૮)

અથ આનન્દમદ્ દદામિ, આનન્દમદો કિલ્લુદુઃ તાવદતિમદ્-
મિદમિ કિલ્લુદુઃ કિલ્લુદુઃ કિલ્લુદુઃ ૧

"અથ કારણદુઃ કાર્યદુઃખાનાશયનં ૧

અથ કુલકમદનમીવનં ૧ આનન્દમદો ૧" (૮૯)

અથ અર્ધમદ્ આનન્દમદનમીવનં ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧
આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

"અથ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧" (૯૦)
[૧૧૯]

અથ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧
આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧
આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

(૮૮) આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧
આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

(૮૯) આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧
આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

(૯૦) આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧ આનન્દમદો ૧

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत् स्थापः
निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावन्ती कथ्यते । क्रमेषोदा-
हरणम्,—

“सरो विकमिताभोजमभोजं भृङ्गमद्भुतम् ।

भृङ्गा यत्र समङ्गीताः सङ्गीतं मधुवर्षि च ॥” (८८)

अत्र सरसोऽभोजं, तस्य भृङ्गम्, इत्यादिक्रमेण विशेष-
विधीयते ।

“न तज्जलं यत्र सुचारुपद्मजं

न पद्मजं तत् यदलो न पट्पदम् ।

न पट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥” (८९) [भट्टि.]

अत्र क्रमेण पूर्वपूर्वस्य निषेधः ।

अथांशः,—

“दण्डापूपिकायाऽन्यायाऽऽगमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।”

मृषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्तद्वचरितमपूपमक्षयम्
अर्थादायातं भवतीत्येष न्यायो दण्डापूपिका, तथाऽर्थांतर-
बोधनम् अर्थापत्तिः । यथा,—

विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोद्यते—विराजिष्यते, विविध्यते इत्यर्थः, तदा रिषा—
स्थापनापोदनभेदान् द्विवचारा, एकावन्ती जातः ।

(८८) सर इति ।—सर—सरदि रसवः, सरः,—करीरर, विविधितानि—
विविधानि, अभोजानि—पद्यानि यस्मिन् लभोजन, अभोजं अहो,—अभोजः,
अद्भुतम्—युक्तं, भृङ्गा,—अभरा, अद्भुता,—मुचनकारिण, सङ्गीतं—मुचनध,
मधुवर्षि—अतिमधुरमिषम् । अत्राभोजमद्भुतमहोतानि अतरोत्तरम् विविधानि
मुचनधुं करोऽभोजमद्भुतं विविधमभोजीयवस्तानि । अथांशः कथम् ।

(८९) वेति ।—नन लज्ज न, जाहीदिति शेषः, नन—नर्च, सुचारुवि—
सुचरितानि, पट्पदं यस्मिन् लभोज, न, तत् पट्पदम्—पट, न, तत् अभोजा,—
अभोजा, करीरममृत्पदम् अद्भुतमभोजा रिषा इति काव्य, पट्पदा,—अभरि-
लज्ज वाहकम्, अभोज पट्पद,—अभर, न, न, नन—अप्रवाहक, न नृपि ।

“વિજ્ઞાપ્ય ચ શાસ્ત્રાદર્શનં સદ્ગુણમય્યવદાપ્ય ઓરભામ્ ।

અભિમાનમયોઽપિ માર્દવ મનસં ક્ષેત્રજગદા મયોઽવદુઃ” (૧૦૦)

[૧૧૦]

અતિજાતિમં કોદ્દમપિ તાપેન મનિમં મયતીતિ તદવેચય
અતિદુઃખારથ મનુષ્યદુઃખ મનસં સુતરામાયાતોમ્યર્થો-
યતિ ।

શ્રી અદર્શિયાવિષેષો નામ અદર્શિયા ૧

સમુદ્દેશ—સુખર્ષ, જ, અમુ—સુકર્ષ, કલ જ અદર્શ, સીમુદ્દેશિતિ ઉચ્ચ । અમ
અદર્શસ્યદર્શનકર્તાતિ અમરોતરવર્તિત્યાપિ સુન્દરેષુ અદર્શસ્યદર્શનપદેષુ વિષેષ
અભિમાનમયોઽપિ । અદર્શ સમુદ્દેશ ।

(૧૦૦) વિજ્ઞાપ્ય—અનુવર્તીવિરુદ્ધ અભિમાન વિચારીતમ્ । અ—
અમ, અદર્શાતિ—આભાવિતોતિ, ઓરભા—ઉચ્ચ, અવદાપ્ય—વિદુષ્ય,
શાસ્ત્રાદર્શન—શાસ્ત્ર—શાસ્ત્રકર્તાદર્શનકર્તા, અભિમાન દર્શિ ભાવ, અદર્શ—
વિષેષાદર્શ । અદર્શ સદા, અભિમાનપ્રકારિરદર્શનપદેષિતમ્, વિજ્ઞાપ્ય—
અવેદિતમમ્ । અદર્શ વિ, અભિમાન—અભિમાન અભિમાન, અભિમાન—
અભિમાન, અભિમાનપદેષિતિ ભાવ, માર્દવ—અદુઃખ, દુઃખમિત્યર્થ, મનસં—મનસિ,
મનોવિદુ—સુન્દર, અભિમાનપદેષુ દર્શિ ઉચ્ચ, વિષેષ, આ અમ અદર્શ—અભિમાન ૧
અભિમાન ૧ । સુન્દરો સમુદ્દેશ । અભિમાનપદેષુ સુન્દરો વિષેષ અર્થે અમ “વિષેષવિષે”
સુન્દર ભાવ સદા અદર્શસ્યદર્શનપદેષુ “વિષેષવિષે” દર્શિ ભાવ અમમ્ ।

સુન્દરેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ

સુન્દરેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ

સુન્દરેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ

સુન્દરેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ

સુન્દરેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ

સુન્દરેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ અભિમાનપદેષુ

अद्वितीयः इति चार्थः। तदा अर्थः नाम
अद्वितीयः । अर्थः इति,—

“सुताः शक्राक्षनिर्भङ्गाः सुतनः

କଳାମା ଯଥା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାୟାମତ ।

ततोऽस्युक्तं च वेदमदिवः

नवाध्यायः समाप्तः सूत्रः ३० (६) । निदानः १० ।

“विमर्शितमप्यहं न विदितमहं न विमर्शयितुं शक्नुमि ।

ଅନ୍ତରାତ ପଦ ଶିଳ୍ପ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଖୁବ୍‌ନାମି ୩ (୫) [ଚିତ୍ରାଙ୍କ]

[illegible]

(क) विपुलाऽऽपेक्षादिभ्यां आहारकाऽऽविष्कारार्थं नववयस्यविनाशदापद्दाहरति, त्रिजिह्विः—“अथो न कदापि ननुह” इति अकारादि अनुहमृति नववयसावधोक्ति-
रुदयम्। अथ—अकिञ्च, अथ पारिवेदीयद्वये इति यावत्, हरिः—शोविष्य, कुशो—

अथाऽऽधारभूतकविजनानां स्वर्गगतत्वेन तदर्थमे विभेद
आधेयभूतानां तद्विना नृणाम् ।

“काममे मरिदुषेमे गिरीशामपि कन्दरे ।

पञ्चम्यन्तकमहागं स्वाभेक रिपवः पुरः ॥ (१०)

“शुद्धिर्वा मन्त्रिः मन्त्री मिथः

प्रियमिथा सन्निते कलाविधौ ।

कल्याणविशुद्धि मृत्युना

हरता त्वां वट किं न मे हृतम् ? (११) [ख०]

सूचकः—

“अर्थानां यो विनिमयः परिहृतिस्तु सा स्मृता ।”(१२)

(२५)

वसुधीर्मा, वसा, — वसुधा । वासा तादृश, विष्ट, — वसावि, वास्यानीति वाच्यं,
 वाक्य — वसुधावि, अस्मिन् — वीक्ष्य, वसुधामि — वामीदृष्टि, ते वसुधा वसु-
 धिद — वसु, न वसुधा । — न वसुधोदाः । येषां वसुधामिदं वसुधामि वीक्ष्य वासीर्मा
 वसुधामि, ते वसुधा वसुधोदा वसुधामि । वाणि येषां वाक्यानि, तानि
 तेषामिदं वसुधामि वीक्ष्य वासीदृष्टिवाच्यं वसुधामि वसुधामि । वसुधामि वसुधामि-
 वसुधामि वसुधामि । वाक्यानि वसुधामि ।

(१०) एवञ्च वस्तुनोद्देशेनैवोपरतापर्यवसायकं विरोधमुदाहरति, आगने
इति ।—अस्यचित्त्वं सुपते प्रतापपर्यवसन्निति । ई नरीन्द्र । (इत्यध्याहृत्य) रिपवः
—प्रवव, एवं त्वा आगने—वने, (“महान् आगनं वनम्” इत्यमरः) हरिती—
महोत्तम, उद्देशे—उपस्थाने, वर्द्धेति इति भावः, विरोधा—पर्यवसायात्, वस्तुनोद्देशे—
मुदाहारणे, अतएव,—आह, अस्मिन् उदाहरे,—उद्देशः, पुनः,—अतएव, एवमित्यु-
क्तम् एवञ्च सुपतिरुपसृक्तं वस्तुन आगनादिकदशमेववस्तुनोपरत्येन पर्यवसन्निति
सामान्यतया बोध्यम् ।

(११.) विहितं कार्यं कुर्वन्-अमरस्य आश्रीतस्य विद्यावदं विज्ञेयमुदा-
हरति, गृह्णीति ।—३३ इहे आश्रितमिदं शब्दः अत्र गृह्णीति इत्यद्वयैकं कार्यं
आश्रय आश्रितो विद्यवदमरस्य विद्यावदस्य आश्रीतस्य विद्यावान् विज्ञेयः ।

(६५) परिष्कृतिका चर्चामिमिति :—चर्चाना—पराचर्चाना, य. विनिमयः
—इत्यस्य द्वावेन चर्चयोर्वादान्, का परिचयि, अन्तः। इत्यस्य विद्या सुखदतिः—

“नन्वप्यप्ययमो जटापुपः

स्वमिणः किमिव योच्यतेऽधुना ।

शून्यं सर्वरक्तलेवरम्यात्

कीतमिन्दुकिरणोत्थमं यथाः ॥” (१५) [अन्यद्वारसर्वम]

एषु जटाहरणेषु क्रमेण दृष्टिजीवितयोः समत्वेन, आभरण-
व्यक्तमयोरधिकम्युक्तत्वेन, सर्वरक्तलेवरम्यसोम्युक्ताधिकत्वेन च
विनिमयः ।

वर्णावः,—

“एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा ।” (१६)

[मन्दट]

अत्र कल्पते किं न च—वृद्धिः, शीघ्रमानमवाहतादिके प्रदीपे वयस्य च दृष्टिः, तदा
विभूतवापहारिके तदा वयस्य च वयस्य च वयस्य च इति भावः । अत्र प्रदीपे वयस्य च वयस्यः,
तदा शीघ्रमे वाहंकास्य च इति शीघ्रमोचितानामाभरणानां भावः, वाहंकास्य च
वयस्य च च वाहंकास्य च इति वयस्य च । अत्र अधिकं आभरणवपे च वयस्य
वयस्य च वयस्य च वयस्य च विनिमयः । अत्र अधिकं वयस्य च ।

(१५) अत्रिचक्षुः शून्येन विनिमयाऽऽप्तं परिश्रमवहारमुदाहरति, नन्वप्येति—
—इदं—जटापुपः, सर्वरक्त—सर्वरक्त, सर्वरक्त—सर्वरक्त, वयस्य—वयस्य,
इदं—वयस्य, सर्वरक्त—सर्वरक्त, सर्वरक्त—सर्वरक्त, वयस्य—वयस्य,
तदा (वयस्येति वाहंकास्य च) च वयस्य च, इदं, वयस्य—वयस्य, सर्वरक्त—
वयस्य, जटापुपः—जटापुपः वयस्ये, [अत्र वयस्य च वयस्य च वयस्य च]
किमिव—किमिव, योच्यते—योच्यते, किमिव—किमिव, वयस्य—वयस्य,
वयस्य वयस्य, तदा जटापुपः, योच्यते न वयस्य च इति भावः । अत्र योच्यते वयस्य-
वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च ।

(१६) अत्रिचक्षुः शून्येन विनिमयाऽऽप्तं परिश्रमवहारमुदाहरति, नन्वप्येति—
—इदं—जटापुपः, सर्वरक्त—सर्वरक्त, सर्वरक्त—सर्वरक्त, वयस्य—वयस्य,
इदं—वयस्य, सर्वरक्त—सर्वरक्त, सर्वरक्त—सर्वरक्त, वयस्य—वयस्य,
तदा (वयस्येति वाहंकास्य च) च वयस्य च, इदं, वयस्य—वयस्य, सर्वरक्त—
वयस्य, जटापुपः—जटापुपः वयस्ये, [अत्र वयस्य च वयस्य च वयस्य च]
किमिव—किमिव, योच्यते—योच्यते, किमिव—किमिव, वयस्य—वयस्य,
वयस्य वयस्य, तदा जटापुपः, योच्यते न वयस्य च इति भावः । अत्र योच्यते वयस्य-
वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च वयस्य च ।

उदात्तम्,—

“लोकातिगयसम्पत्ति-वर्गनोदात्तमुच्यते ।

यदाऽपि प्रसृतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥” (२८)

[११७]

यत् चमोजिकायाः सम्पत्तेः वर्गं, यदि वा प्रसृतस्याङ्गं
महतां चरितं भवेत्, तदुभयविधम् उदात्तम् । कसेप
यथा,—

“सुताः केनिविमूढहारगणिताः सम्प्राजनीभिर्द्विताः

प्रातः प्राङ्गणमीम्रि मय्यरचनद्वयमाऽद्भिनात्ताऽरुणाः ।

दूरात् दाडिमबीजगदितधियः कर्पन्ति केलीशुक्राः

यदिद्वयनेषु भोजनृपतेस्तस्यागनीनायितम् ॥” (२९)

आवृत्त, नदम्—वापदम्, जगद—उवाच ; श्रीरचमद इति पूर्वोऽन्वेति । अयं
दलवमायोदात्तं अमराणां कस्यचनदपसनुचमुकृत्य अलुप्तप्रसन्नं भवेत्तुचल
यदचम् ।

(२८) उदात्तमाह, लोकेति ।—लोकातिगया—चमोजिकी, या सम्पत्तिः—
वैभव, तस्या वर्गं, यथा—यदि वा, प्रसृतम्—प्रकृतम्, प्रतिपादय इत्यर्थः,
अङ्गम्—उपकारकं, महतां—महोदया, चरितं भवेत्, तदिति शेषः, अपि, उदात्तं
—तदा लोकातिगया, उच्यते ।

(२९) सुता इति ।—विद्वद्वनेषु—विद्वद्वा—चरीना, भवनेषु—वागारेषु,
केली—कोडावा, विमूढा,—विगलितमूढा, ये दारा,—मुतावृत्त, तेभ्यः
द्विताः,—द्विताः, तथा सम्प्राजनीभिर्द्विताः,—वाङ्मताः, एवमोक्तता इति यावत्,
(२९) प्रातः,—प्रभाते, प्राङ्गणमीम्रि—पङ्कजमाले, मय्यर—ममैः अने, अलुप्तः,—
अमल्य, या वाचा,—दीपित, तासाम् अद्भिनाचया—अरचन्यितवाचारावेप,
अरुणा,—रक्ता, मुता,—भोजनिकानि, दूरात् दाडिमबीजैः अद्विता भी,—बुद्धिः
येषां तथाभूता सुता, केलीपवा,—कोडावे दीपिताः चोराः, यत् कर्पन्ति, तत्
भोजनृपते स्तस्यागनीनायितम्—दायक, लोकायितं—कोदितम् । अयं भोजनरक्षण दानं

Figure 1

(१५०)

(३२) विदुषावर्जितः—अवदत्त,—मरोदा, अक्षय—पद्मान, कनकम् इती
विदुषाव—साहचर्यं, विदु—मनीषिण, “अथैव ३३ ३४”—इतिच्छादकोऽर्थं च-तु
अक्षय, इति सुवर्ण—इत्यर्थे, अक्षय विदु—मनीषा, अक्षयार्थं काञ्चनवर्णम्—पीतवर्णम्,

भाविष्यन्,—

“अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याय भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत् भाविकमुदाहृतम् ॥”

[वि०]

भूतस्य भविष्यतो वा अद्भुतस्य वस्तुनः प्रत्यक्षवत्त्वेन वर्णनं
भाविकं नामागमद्वारः । यथा,—

“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचतुर्भुके दृष्टो दिव्यो तो मत्स्यकच्छपो ॥” (३३)

विनोक्तिः,—

“विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ॥” (३४)

[चन्द्रावली]

यदि विनाऽर्थकेन पदेन किमपि प्रस्तुतं विहीनत्वेन वर्ण्यते,
तर्हि विनोक्तिः । यथा,—

“विनयेन विना का श्रीः ? का निशा शशिना विना ? ।

रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ? ॥” (३५)

सञ्चयेति भावः, [अथवापूर्वात् अतः अर्त्तैरिति सिद्धं] विनोक्तिः पुनरुक्तं,—विनोक्तिः,
न्यवदत्—न्यवदन्नास । अथ विनोक्त्याप्यर्थस्य सञ्चयेन अथवा विनोक्त्या पुनरुक्तं इत्यादि-
भावात् सूत्रावधारः । विनोक्ताचरा इत्यम् ।(३३) मुनिरिति ।—येन—अथवा मुनिना, एकचतुर्भुके—एकस्मिन् मत्स्ये,
तो—मत्स्यो, दिव्यो—असाधारणो, मत्स्यकच्छपो दृष्टो, स बोधोद्भूतः,—सुविशेषः ।
महात्मा—महनीयवद्वत्, कुम्भान् सम्भवः,—उत्पत्तिं सत्यं तादृशः, मुनिः,—
अगस्त्य, जयति—द्वर्षोत्सवेषु वर्तमानत्वेन । अथ पातासनिखयधोरपि न्य-
वर्तमानोः समुद्रेण समं मत्स्ये चतुर्भुजस्य भूतस्य प्रत्यक्षवत्त्वम् ।(३४) विनोक्तिरिति ।—येन—यदि, विना—विनाऽर्थकेन पदेन, प्रस्तुतं—
प्रस्तुतं, किञ्चित् हीन—विहीनम्, उच्यते, तदा विनोक्तिर्नामावधारः ।

(३५) उदाहरति, विनयेनेति ।—विनयेन—न्यवदन्ना, विना श्रीः,—श्रीमा,

गृह्यन्तु सर्वे यदि वा यद्येच्छं
नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।

रक्षेयु लुप्तेषु बहुष्वमर्थे-

रथापि रथाऽऽकर एव सिन्धुः ॥” (४३) [कुल्लवम्]

[कुल्लवम्]

इति अष्टमशिक्षाऽऽशेषः ।

कल्याणदिग्भारताऽऽदिवाक्यमात्रानुसोक्तनादिवचः, उतिष्ठतीति तदाभूतं, चर्चवित्
—इवचवर्णपंचत्वात् कर्चयोरवतन्निव चर्चतमिच्छये, रचत । मनु वा भीतिः
उत्थात्रहृत्ताऽऽह, तत्—यत्, तच्च—चर्चतत्त, लुप्तनाह—रथादादनाह, देवा इव
काव्यावस्य—काव्यवपचनस्य, चोराः वगुचोभयानि—वहुचोभयानि । इतिमात्राङ्गार्थः
विचार्य उक्तमेवावेमाविपति, गृह्यन्त्विति ।—यदि वा—चर्चवा, सर्वे—वहुचोभयानि
अपि काव्यावस्य चोराः, यद्येच्छ—यतिपचनं, गृह्यन्तु—लुप्तन्तु, काव्यावस्यमिति
त्रेह, कवीश्वराणां—इतिभात्राविना कवीनां, कापि—कुत्रापि, न क्षतिः,—न क्षतिः
अस्ति । मनु कर्चमिच्छाह—चमर्थे,—देवे, बहुषु रक्षेयु लुप्तेषु—चर्चतेषु सन्तु,
अपीति श्रेयः, अथापि—काव्यतन्निव, सिन्धुः,—समुद्रः, रथानाम् वाकर, एव ।
अथ पूर्वं काव्यरचयार्थमुपदिष्ट, पश्चात् तल्लेख प्रतिषेधः कृतः, इति स्पष्टं लक्ष्यं
समन्वयः । इन्द्रश्वा इतम् ।

इति श्रीमच्छ्रीवामन्दविद्यासागरवीर्य “पद्म. ए” “वि. एव” इत्युपाविचारि-

श्रीपद्ममहाचार्य सङ्कलित म्याख्यासहितमष्टमशिक्षाऽऽशेषः ।

